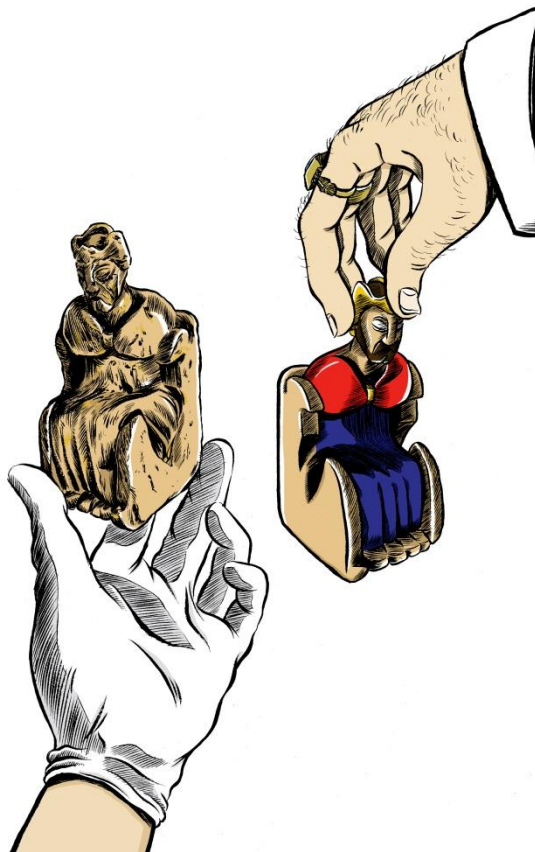

Nordnorske spillsaker fra jernalder og middelalder

ARK-3900

Joakim Skomsvoll

Mastergradsoppgave i arkeologi

Institutt for arkeologi og sosialantropologi

Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

Universitetet i Tromsø

Våren 2012

Nordnorske spillsaker fra jernalder og middelalder

ARK-3900

Joakim Skomsvoll

Mastergradsoppgave i arkeologi

Institutt for arkeologi og sosialantropologi

Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

Universitetet i Tromsø

Våren 2012

Forord

Det er med en blanding av vemod, lykke, underskudd på søvn og unormalt høy hvilepuls, at jeg nå omsider kan legge spillebrikkene og terningene fra meg. Det er mange som har bidratt til å få denne avhandlingen i havn. Først vil uttrykke en takk til alle jeg har hatt gleden av å møte i studiesammenheng de siste fem årene, og spesielt til Jens og Ingar, som jeg har delt leserom med, og Christina for korrekturlesing i innspurten. Nina Bergum og Geir Gabrielsen fortjener ros for varm mottakelse på Sør-Troms Museum. Jeg vil rette en tilsvarende mengde ros til Anne Hufthammer ved osteologisk avdeling i Bergen, som hjalp meg med å råstoffbestemme store deler av materialet i fjor, Bryan Hood for innføring i antikke mikroskop, Aud Ahlquist for god hjelp med å finne frem i magasinene på Tromsø Museum, og min veileder, Reidar Bertelsen. Bjørnar Olsen skylder jeg en særlig stor takk, ikke minst for gode innspill i innspurten, men like mye for interessante og berikende mastergradsseminar. Til sist vil jeg takke familie og venner, og brorsan skal ha takk for dopapir og ketchup. Min største støttespiller det siste året har likevel vært Esther.

Joakim Skomsvoll

00:56

30.05.2012

Innhold

Kapittel 1: Innledning.....	1
1.1: Begreper, avgrensninger og problemstillinger	1
1.2: Avhandlingens struktur	1
Kapittel 2: Nordisk spillkultur: et generelt bakteppe	3
2.1: Brett- og terningspillenes opprinnelse	3
2.2: Spill blant romere og germanere	3
2.3: Nordisk spillkultur i jernalderen	4
2.4: Nordisk spillkultur i middelalderen	6
Kapittel 3: Tidligere forskning på spill	9
3.1: Arkeologiske publikasjoner	9
3.1.2: Gamle og nye tolkningsrammer	10
3.2: Øvrige relevante arbeid	12
Kapittel 4: Avhandlingens empiriske grunnlag.....	13
4.1: Innsamling, dokumentasjon og utvalg	13
4.2: Metodisk tilnærming til problemstillingene.....	13
4.3: Distribusjon og kontekst	14
4.3.1: Spillsakenes spredning i og mellom de tre fylkene.....	14
4.3.2: Gravkontekstene.....	15
4.3.3: Gårdshaugene	20
4.3.4: Mangeromstuften i Kongshavn	23
4.3.5: Skipsvrak fra Træna	23
4.3.6: Løsfunn fra Hov	23
4.4: Dateringsgrunnlaget	23
4.5: Typologisk inndeling av materialet.....	24
4.5.1: Typekategorier for spillsaker fra jernalderen	25
4.5.2: Typekategorier for spillsaker fra middelalderen	26

4.6: Typebestemmelse av det nordnorske spillsaks materialet	28
4.6.1: Eldre jernalder	28
4.6.2: Yngre jernalder	29
4.6.3: Middelalderen	30
4.6.4: Usikre funn	33
Kapittel 5: Råmaterialer og produksjonsspor	35
5.1: Råstoff	35
5.1.1: Makrostrukturell råstoffanalyse	35
5.1.2: Sammenfatning av analysens resultater	37
5.2: Produksjonsspor	41
5.2.1: Dreiespor	41
5.2.1: Basehull	41
5.3: Hvem produserte spillsakene?	42
5.3.1: Håndverk og håndverkere i jernalderen	42
5.3.2: Generelt om materialet fra middelalderen	45
Kapittel 6: Hva har man spilt?	49
6.1: Jernalderen	49
6.2: Middelalderen	55
Kapittel 7: Hvem har spilt?	59
7.1: Jernalderen	59
7.1.1: Spillsaker som gravgods: et uttrykk for identitet?	60
7.2: Et samlet blikk på gårdshaugene	63
7.3: Hvem spilte sjakk i Kongshavn?	69
7.4: Skipsvraket på Husøy i Træna	69
Kapittel 8: Konklusjon	70
Appendiks	82

Figurliste

Figur 1: Egyptisk veggmaleri fra gravanlegg i Benihassan	3
Figur 2: Ballinderry board og spillebrettet fra Gokstad	5
Figur 3: Sjakktårn fra Isle of Lewis	7
Figur 4: Spredningskart over spillfunn fra jernalderen og middelalderen	14
Figur 5: Plantegning over Ts. 5288b	16
Figur 6: Kronologisk oversikt over empirien, basert på databasen	24
Figur 7: Typekategorier for spillebrikker fra eldre jernalder	25
Figur 8: Jan Petersens typekategorier for spillebrikker fra yngre jernalder	26
Figur 9: Oluf Ryghs R. 475	26
Figur 10: Typeinndeling basert på spillsaksmateriale fra Trondheim og Bergen	27
Figur 11: Ts. 5288b fra Steigen	28
Figur 12: Ts. 1181 fra Steigen	29
Figur 13: Særegen spillebrikke fra B. 5161p fra Hamarøy	30
Figur 14: Ts. 11382.200 fra Berlevåg	30
Figur 15: Ts. 11382.336 fra Berlevåg	31
Figur 16: Ts. 4668 fra Røst	32
Figur 17: Ts. 6318a fra Harstad	32
Figur 18: Ts. 9748k fra Træna	33
Figur 19: Utvalg av tann og gevir fra Ts. 5288b	37
Figur 20: Diagram over fordelingen av råstoff i materialet	38
Figur 21: Eksempel på porøs gevirstruktur	38
Figur 22: Oversikt over råstoff for enkeltfunn	40
Figur 23: Dreiespor på en spillebrikke av tann	41
Figur 24: Ulike typer basehull	42
Figur 25: Beslag fra B. 5161p, Gnëzdovo og Uppland	45
Figur 26: Rekonstruksjon av ludus latrunculorum fra en romersk grav i Essex	51
Figur 27: Visualisering av størrelsesforholdet mellom to brikker fra B. 5161p	53
Figur 28: Punktdiagram for bredde/størrelse i 1181	54
Figur 29: Punktdiagram for bredde/størrelse i 2682	54
Figur 30: Trensnitt av et tables-spill (trolig <i>kvátrutafl</i>)	56
Figur 31: Sjakkbrikkene fra Kongshavn	57
Figur 32: Ts. 11382.334, og et utsnitt fra dansk løper fra 1100-tallet	58
Figur 33: Spillebrikker deponert ved hodeskallen i Ts. 5288b	61

Kapittel 1: Innledning

Spillebrikker og terninger har vært lite aktivert innenfor norsk arkeologisk forskning. Bidrag som omhandler nordnorsk spillmateriale begrenser seg til to korte artikler i tidsskriftet *Ottar* (Reymert 1977, Omberg 1979), som verken gir fullstendig oversikt over tilfanget fra landsdelen, eller noen forsøk på fortolkning. Med denne avhandlingen har jeg derfor satt som mål å gi en fullstendig oversikt over hva som er funnet av spillrelaterte gjenstander i Nord-Norge. Fordi dette er et materiale som ikke er behandlet helhetlig tidligere, ønsker jeg å primært å besvare noen grunnleggende spørsmål vedrørende dets geografiske, kronologiske og materielle karakter, samt si noe om hvilke spill det kan representere.

1.1: Begreper, avgrensninger og problemstillinger

I tidligere forskning har man benyttet definisjoner som «*spelutensiler*» (Sandberg 1994), «*spillrekvisiter*» (Haahr Kristiansen 1997) og «*spillsaker*» (Kristensen 2007, Lund 2010) som samlebetegnelser for alle spillrelaterte gjenstander, det vil si spillebrikker, terninger og spillebrett. I denne avhandlingen vil jeg konsekvent bruke termen *spillsak(er)*. I tid vil avhandlingen forholde seg materiale fra jernalderen og middelalderen – et tidsrom som i henhold til norsk kronologi tilsvare perioden fra førromersk jernalder og frem til reformasjonen (ca. 500 f.Kr.-1537 e.Kr.). Den geografiske avgrensningen innbefatter hele Nord-Norge, det vil si Nordland, Troms og Finnmark fylke. Når det gjelder problemstillingene, er målet som nevnt å gi svar på noen grunnleggende aspekt ved spillsakene som en egen materialkategori. Spørsmålene kan sammenfattes kort under følgende punkter:

- Korresponderer det nordnorske materialet typologisk med det som er funnet andre steder i Norge?
- Hvordan fordeler materialet seg geografisk og kronologisk?
- Hva består gjenstandene av, og hvordan er de fremstilt?
- Kan man utlede hvilke spill som materialet har tilhørt?
- Kan funnlokaliteter- og omstendigheter sammenstilt med skrifthistoriske kilder gi oss svar på hvem som har spilt?

1.2: Avhandlingens struktur

Behandling og drøfting av problemstillingene vil følge samme rekkefølge som spørsmålene skissert ovenfor, og danner slik hovedrammen for avhandlingens oppbygging. Hvordan problemstillingene er tilnærmet metodisk er presentert og forklart i detalj i kapittel 4.2. For å

Kapittel 1

sette de nordnorske spillsakene i en historisk kontekst, vil jeg først å innlede med å gi en generell bakgrunn for spillkulturen i Norden i jernalderen og middelalderen. Dernest vil jeg skissere grunntrekkene i tidligere forskning på spill.

Kapittel 2: Nordisk spillkultur: et generelt bakteppe

2.1: Brett- og terningspillenes opprinnelse

Arkeologiske kilder vitner om at mennesket har drevet med brettspill i minst 5000 år (Bell 1979:23). Spillhistorikeren Harold James Ruthven Murray (1952:7) mistenker at terninger, eller det han kaller «lots» er langt eldre enn brettspillene, og tror slike gjenstander har sitt utspring i spådomsritualer og religiøse skikker som forutgår de første sivilisasjonene. At terninger kan besitte religiøst tankegods er kjent blant flere folkeslag (Huizinga 1955:57), men det utvilsomt for nytteverdien i gambling, hasard og brettspill at terninger er mest kjent.

Figur 1: Egyptisk veggmaleri fra gravanlegg i Benihasan (Etter Murray 1952)

Man antar at brettspillene ble spredt vestover til Palestina i det andre årtuseten f.Kr., og videre til middelhavsøyene og endelig til det greske fastlandet omkring 1000 f.Kr.. Utgangspunktet var trolig Egypt eller Mesopotamia (Irak), hvor de eldste bevisene er funnet. Fra Hellas har man mange vitnesbyrd om spillenes utbredelse i samfunnet. Mange fikk med seg såkalte astragaler (beinknokler fra små- eller storfe, benyttet som spilleterninger) i graven, og det finnes referanser til brett- og terningspill hos både Platon og Herodot. Eksempelvis, i en kjent passasje i *Staten*, blir Sokrates' evne til å fange motstanderen i et ordskifte sammenlignet med ferdighetene til en dyktig brettspiller (Kjer Michaelsen 1992:13).

2.2: Spill blant romere og germanere

Det foreligger både arkeologiske, historiske og ikonografiske kilder som bekrefter om at brett- og terningspill var like populært i Romerriket som i Hellas. Interessen skal ha vært særlig stor for hasard- og gamblingspill, noe som kommer til uttrykk både i biografiske verk, på veggmalerier, samt det faktum at romerne allerede i republikkens tid (500 – 31 f.Kr.) innførte lovforbud mot hasardspill (Kjer Michaelsen 1992:14-16). Brettspill har imidlertid også vært populært, og fra arkeologiske gravninger er det funnet store mengder spillebrikker og brett både i Roma (Sande 1992:7-15) og i romerske byer og militærkaserner i provinsene. Blant

Kapittel 2

annet er det påvist flere spillebrett av antatt romersk type i tilknytning til romerske bosetninger og militærforlegninger i England (Bell 1979:86).

I romertiden ble navnene *tafl*, *tæfl* og *zabel* adoptert inn i skandinaviske, gammelengelske og øvrige germanske tungemål – alle avledet fra det romerske ordet *tabula*, eller *tabulatum*, som betyr «spillebord» (Dahl 2003:21). Ordformen forekommer senere i nordiske kilder fra middelalderen, hvor nettopp «*tafl*» – her som suffiks, – er brukt i omtale av en rekke brettspill (Dahl 2003:10). Murray (1952:56) tror at germanerne brukte *tafl* som en fellesbetegnelse på spillebrett, og stiller seg tvilende til at ordet henviser til spesifikke spill. Bruken av romerske språkuttrykk fører han videre som et indirekte, dog avgjørende, bevis på at germanske folkeslag ikke hadde egne brettspill forut for kontakten med romerne, og ytterligere at de første spillene antakelig ble innført via grensene langs elvene Rhinen og Donau – hvor romerne hadde militære styrker utstasjonert (Murray 1952:230).

Arkeologiske funn fra romertiden viser at de germanske folkene, og eliten i første omgang, innlemmet brett- og terningspill på samme vis som andre prestisje- og statusgjenstander. Dette kommer til uttrykk gjennom det faktum at spillebrikker av glass av romersk type forekommer relativt ofte i nord-europeiske områder, også i Norden. Germanerne benyttet opprinnelig to typer terninger. Den vanligste var stangterningen, utformet som en avlang, rektangelformet pinne, med tallverdier (nummerering) på de fire langsiden. Denne terningstypen, tydelig inspirert av den antikke, seks-sidede og kubiske terningen, var opprinnelig i bruk hos keltiske folkeslag i århundrene før Kristus, og senere overtatt av germanerne, som benyttet den parallelt med den kubiske terningen frem til omkring 200 e.Kr. Likevel ble den antikke, kubiske terningen etter hvert enerådende, antakelig i takt med at de romerske brettspillene fikk fotfeste (Kjer Michaelsen 1992:28-31).

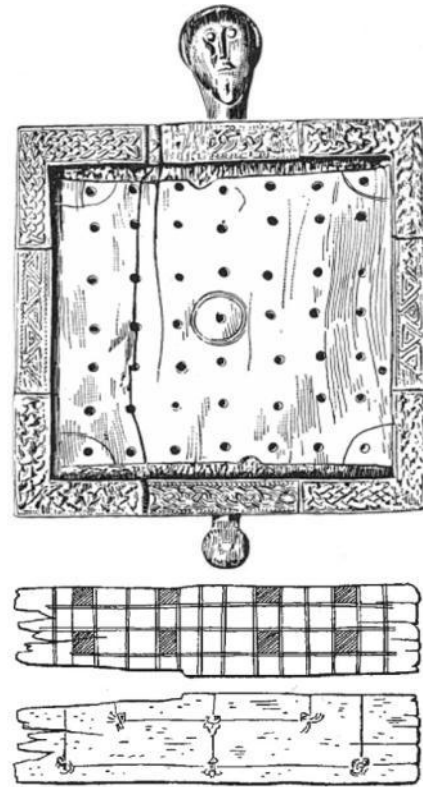
2.3: Nordisk spillkultur i jernalderen

Fravær av samtidige kilder fra jernalderen innebærer at materielle levninger, og især gravfunnene, er vår eneste *direkte* kobling til de spill som eksisterte i Norden i denne perioden. Likevel, og som jeg vil komme tilbake til senere i kapittel syv, kan referanser i norrøne kilder fra middelalderen som brukes retrospektivt i tolkninger om spillenes karakter. I det islandske sagamaterialet påtreffes flere navn på spill. Blant de hyppigst forekommende er *halatafl*, *hnettafl*, *hnefatafl* og *míl*, og som vi har sett, den mulige fellesbetegnelsen *tafl*. Man kjenner også til *kvátrutafl* og *skaktafl*, men disse viser uten tvil til middelalderske brettspill

Kapittel 2

(Dahl 2003:24). Det er mulig at *halatafl* og *hnettafl* henviser til samme spill, og trolig er de(t) beslektet med det moderne, svenske *Rävspel*. Lars Berglund (1970:90) har postulert at *halatafl/hnettafl*, som man vet har lange røtter i Norden, etter hvert smeltet sammen med det romerske *Ludus Latruncularum* (se kapittel 6), og slik dannet utgangspunktet av *hnefatafl*.

I dag er mange enige om at *hnefatafl* må ha vært tilnærmet identisk med samenes *dablo* (eller *tablut*.) som botanikeren Carl Linnaeus (von Linné) fant på sin lapplandsreise på 1700-tallet (Murray 1913:445). Dersom korrelasjonen stemmer, ble *hnefatafl* spilt med to ujevnt fordelte partier. Den ene spilleren skal beskytte, men samtidig eskortere, en såkalt *hnefi* (norrønt: «neve»), ved å manøvrere denne til et av brettets fire hjørner. Den andre spilleren har som mål å omringe kongen. I *dablo* var styrkeforholdet 2:1 + *hnefi* i angriperens favør (Berglund 1970). Vimosefunnet fra Danmark (ca. 400 e.Kr.), Ballinderry-brettet fra Irland, spillbrettet fra Gokstad-graven (se fig. 2) i tillegg til funn fra Birka, antyder at *hnefatafl* har eksistert i flere varianter i flere land, og over lang tid (Kjer Michaelsen 1992:31).

Figur 2: Ballinderry board og spillbrettet fra Gokstad

Flere har foreslått at *hnefatafl* hadde særskilt betydning for eliten i jernalderen (se Dahl 2003, Solberg 2006, Kristensen 2007, Solberg 2007). Eksempelvis regner eddadiktet *Rigstula* kyndighet i *tafl*, eller *tafl*, som man her tror henviser til *hnefatafl*, blant de ferdigheter som jarlesønnene skulle lære (Dahl 2003:89). Den relativt hyppige forekomsten av spillsaker i grav- og offerkontekster kan tyde på at slike gjenstander, og dermed spillet, også inneholdt religiøse bibetydninger. I *Voluspå*, som omhandler den norrøne eskatologien (Ragnarok), er gudenes *tafl*-brikker er det eneste som overlever dommedag; «*Der skal atter underfulle gyldne brettspill i gresset finnes: dem de eide i urtids dager*» (Steinsland og Meulengracht Sørensen 1999:28).

Mil var navnet på en norrøn variant av en meget gammel og utbredt type spill, som man kjenner i ulike varianter fra Egypt, Hellas og Romerriket. Målet i denne typen spill er å

Kapittel 2

plassere brikkene på rad etter tur, og ved å få tre på rad få retten til å fjerne én av motstanderens brikker. Det var også mulig å vinne ved å blokkere motstanderes brikke, og slik frata ham/hun muligheten til å danne rekker. Til forskjell fra *hnefatafl*-brettet hadde *míl*-brettet linjer fremfor ruter (Murray 1952:43). Samfunnets oppfatning av *míl* i jernalderen er ikke kjent, men i middelalderen ble det ansett som et simpelt spill beregnet på barn (McLees 1990:36).

2.4: Nordisk spillkultur i middelalderen

Overgangen mellom jernalderen og middelalderen var på flere vis et brytningspunkt for spilltradisjonen i Norden. Religionsskiftet forårsaket gjennomgripende endringer i samfunnet, og tilrettela for tettere kontakt mellom Norden og kontinentet. Men middelalderen utgjør også et veiskille for spillforskningen, både fordi det vokser frem urbane sentra og således nye kildekontekstuelle forhold, og gjennom innføringen av en skriftradisjon. Tidligere hadde runepinner vært den eneste muligheten for å få skrevet ned tekst (Sawyer og Sawyer 1993:1). Spesielt betydningsfullt for Norden i spillhistorisk sammenheng, er tilkomsten av sjakk og *kvátrutafl*. Man antar at sjakk ble innført til Europa omkring år 1000 e.Kr., antakeligvis fra Nord-Afrika eller via Spania, som på dette tidspunktet var under islamsk styre. Bruken av arabisk sjakkterminologi i latinske og lokalspråklige kilder, i tillegg til brikkenes formale slektskap til arabiske typer, bidrar til å sannsynliggjøre denne innføringsveien (Eales 1986:16).

Richard Eales (1986:16-17) har påpekt at muslimsk kultur fikk innpass i den kristne verden kun dersom det innebar en «forbedring» av kristen lære, eksempelvis innenfor matematikk. Han stiller seg derfor spørrende til hvorfor nettopp sjakk, som må ha fortonet seg som svært fremmed for den kristne, europeiske befolkningen, var i stand til å etablere fotfeste i Europa. Kildematerialet taler for at sjakk hadde sterke assosiasjoner til middelalderens ridderideal. Dermed fikk spillet sterke forkjempere både i adelen og kongemakten (Murray 1913:438). I verket *Disciplina Clericalis* fra 1000-tallet, går det frem det at ekte adelskap bare kunne oppnås ved å praktisere syv ridderlige dyder: riding, svømming, bueskyting, boksing, falkejakt, *sjakk* og diktning. En annen kilde med et lignende budskap beretter om en velstående enkemann, som øver datteren i de kunster som enhver adelskvinne må beherske; heriblant å bearbeide silke og spille sjakk (Eales 1986:23-26).

Kapittel 2

Testamenter og inventarlistene vitner om at mange velstående europeere anså sjakkbrett- og brikker som kostbare eiendeler (Eales 1986:22). Mye tyder på at Norden ikke var noe unntak (Lundström et al. 1977:16), og mange sjakkbrikker fra Norden vitner om profesjonell fremstilling etter standardiserte krav. Dette indikerer at sjakkrekvisita var gjenstander forbeholdt et bemedlet fåtall. Til tross for kirken til å begynne med var kritisk til sjakk, ble man gradvis mer velstemt. Blant annet vet man at sjakk var et vanlig tidsfordriv i klostrene, og etter en revidering av kanonisk lov ble sjakk til slutt unntatt tidligere forbud, fordi man mente at spillet tiltalte menneskets medfødt, og «gudegitte» intelligens (Murray 1913:411-428).

Figur 3: Sjakkårn fra Isle of Lewis (etter Arneborg 2000)

Det andre spillet man mener var spesielt populært i Norden var *kvátrutafl*, også kalt *kotra*, som nevnes første gang i islandske kilder på 1100-tallet (McLees 1990:35). *Kvátrutafl* var en norrøn variant av en gruppe spill kjent under den engelske samlebetegnelsen *tables* (se kapittel 6.2), som bygget på det romerske *alea*. I oppsett og regelverk var disse spillene svært like dagens backgammon. Til å begynne med var *tables* et overklassefenomen, men ble siden filtrert ned i de lavere lag i samfunnet (Murray 1952:117-119). Grunnen til at *tables*-spillene kunne overleve side om side med sjakk kan bero på at de var lette å lære, ikke krevde utpregede og verdifulle brikker, samtidig som de tillot gambling (McLees 1990:177).

Ifølge Snorre Sturlason var sjakk, eller *skákafl*, som spillet kalles i sagaene, kjent i Norden allerede tidlig på 1000-tallet (McLees 1990:28). Men sjakkbrikker finner man imidlertid ikke før andre halvdel av 1100-tallet – den første i form av en springer fra Lund i Sverige (se Roesdahl og Wilson 1992:390). Rundt samme tid opptrer sjakkbrikker blant norske funn, hvoriblant en brikke fra Bryggen i Bergen (Lund 2010:84), samt en sjakkdronning fra bygrunnen i Trondheim (McLees 1990:31). I Danmark var sjakk kjent omkring 1100 e.Kr., og kanskje enda tidligere (Lindahl 1980:153).

Fra utgravninger i Trondheim og Bergen vet man at antallet spillsaker økte betraktelig på 1200-tallet. Parallelt med denne utviklingen ble brikker relatert til sjakk og *kvátrutafl* etter hvert fullstendig dominerende, og *hnefatafl*-brikker forsvant eksempelvis helt fra Trondheim i løpet av 1100-tallet (McLees 1990:176-181). Man kan spore liknende tendenser i Bergen, til tross for en relativt sen datering av en antatt *hnefatafl*-brikke fra 1300-tallet (Lund 2010:92). Det er i dag bred enighet om spilllets avtagende tilslutning i middelalderen skyldes sjakkens

Kapittel 2

økende popularitet (se McLees 1992:25-16, Dahl 2010:85, Murray 1952:56). Richard Eales (1985:49-50) er imidlertid av den oppfatning av *hnefatafls* assosiasjoner til det hedenske samfunnet også kan ha vært en medvirkende faktor.

Hvilket forhold hadde befolkningen til spill i middelalderen, og vet man noe om hvordan spillene preget samfunnet? Magnus Lagabøtes bylover fra 1276, som blant annet forbyr spill i norske byer, kan gi holdepunkter ikke bare vedrørende kongemaktens innstilling til spill, men også de omstendigheter som fremkalte lovforbudene. Dahl (2003:74-75) har pekt på at æresbegrepet ennå sto sterkt i det nordiske middelaldersamfunnet, slik at den tapende part i teorien risikerte både anseelse og respekt over terningkast eller et slag over spillbrettet, hvilket kunne medføre vold. Samtidig vet man at alkohol og rekreasjon var nært forbundet i middelalderen (Carter 1992:87). Det norske *Kongespeilet*, skrevet omkring 1250, beskrev en lang rekke dannelsesidealer (Beyer og Beyer 1996:55-56), og råder leseren til følgende:

”Så er det noe som du skal vare dig for som for djevelen selv, det er umåtehold i drikk og spill, skjøger og tretter og terningkast. På disse grunnvoller tømres de fleste ulykker, og få er de som evner å leve lenge lastefri eller uten synd, som ikke varer seg for disse ting” (Brøgger 1947:8).

Som Dahl (2003:74) har påpekt, nevnes verken sjakk, *kvátrutafl* eller vold direkte i *Kongespeilet*, og det kan hende at Lagabøtes forbud først og fremst var myntet på terningspill. På den annen side er det en kjensgjerning at de fleste brettspill i middelalderen ble spilt over innsats, også sjakk (Murray 1913:474-475). Forbudene bekrefter ikke bare kongens kritiske holdning til spill, men indirekte at brett- og terningspill var en utbredt og problematisk syssel i middelalderens Norge. Hvorvidt forholdene er representativt for resten av Norden er vanskelig å si sikkert, men kirkeinstitutionene ser i alle fall ikke ut til å ha hatt noen innvendinger mot spill verken i tidlig eller sen middelalder, dette til tross for at geistligheten i utgangspunktet var underlagt kanonisk forbud (Dahl 2003:68-71).

Kapittel 3: Tidligere forskning på spill

I dette kapitlet vil jeg presentere en generell oversikt over tidligere studier på spill, med et særlig henblikk på det som er foretatt på nord-europeisk og nordisk spillmateriale. Målet er å trekke frem de metodiske og teoretiske utviklingslinjer som har bidratt til å forme forskningen. Jeg har gitt forrang til de arbeid som jeg mener er av størst betydning for mitt eget arbeid, og slik vil kapitlet bære preg av en noe flytende kronologi. Videre har jeg valgt å inkludere en rekke materialpublikasjoner som ikke er vitenskapelige bidrag i og for seg, men som likevel utgjør viktige referanseverk for arkeologiske studier på spill. Til sist vil jeg kort presentere noen sentrale oversiktsverk.

3:1: Arkeologiske publikasjoner

Jan Petersens (1914) artikkel, *Bretspillet i Norge i forhistorisk tid*, er på flere vis et foregangsarbeid i både norsk og nordisk spillsaksforskning. Petersen skapte system i et ubehandlet materiale, og etablerte ledetyper, distribusjonsmønster og formulerte egne tolkninger vedrørende brettspillenes opprinnelse i Nord-Europa. Artikkelen forholder seg imidlertid også til tidligere forskning, og gir opplysninger vedrørende tidlige arkeologiske referanser til spill. Det skal også nevnes at Petersen var oppmerksom på det skriftlige kildematerialet. Blant annet gir han omtale av romerske, greske, og ikke minst islandske kilder. Petersens hovedfokus lå i overveiende grad på de ulike typeinndelingene, og således på det metodiske aspektet. Det lille man kan utskille av teoretisk art, er det som berører gjenstandenes geografiske spredning. Eksempelvis setter han brettspillet ankomst til Norden i sammenheng med nyetablerte kulturstrømninger mellom Romerriket og germanske stammesamfunn i eldre jernalder (1914:81-83). Som vi så i det foregående kapitlet, er det fortsatt hold i Petersens tolkninger om hvorledes germanerne tilegnet seg spill. Petersen var imidlertid ikke den første til å innbefatte spillsaker i en norsk publikasjon. I 1885 viet Oluf Rygh plass til illustrasjoner av en rekke praktfunn i form av både terninger og brikker i *Norske Oldsaker* (1885), men uten å gi materialet nærmere behandling. Fra Danmark foreligger et litt senere bidrag; *Sønderjyske og fynske mosefund*, utgitt for første gang i 1869. Her beskrives blant annet de tidligere nevnte spillsakene fra Vimose (Engelhardt 1969).

I 1933 utkom en stor materialpublikasjon under tittelen *Middelalderske byfund fra Bergen og Oslo*, forfattet av Sigurd Grieg (1933). Innholdet er i liten grad fortolkende, og som *Bretspillet i Norge i forhistorisk tid* og *Norske Oldsaker* preges den av ønsket om å sette ting i system..

Kapittel 3

Et annet viktig bidrag er Dag Sellings (1940) artikkel om spillebrett fra Birka, som tar opp problemer knyttet til identifisering av spillebrett fra gravkontekster.

3.1.2: Gamle og nye tolkningsrammer

Her er det naturlig å innlede med Dorthe Haahr Kristiansens artikkel, fra 1997, *Brætspill og brikker i dansk vikingetid og middelalder – en diskusjon af metoder og perspektiver ved studier af emnet*. I artikkelen gir Kristiansen en generell kritisk gjennomgang av tidligere spillforskning, og finner dertil at spillmateriale er viet overraskende lite oppmerksomhet sammenlignet med andre gjenstandskategorier. Ytterligere mener hun at det lille som faktisk foreligger om emnet, i de fleste tilfeller er overfladiske beskrivelser:

”[...] størstedelen må derimod karakteriseres som mere eller mindre omfattende notiser om fund af spillebrikker. Man nøjes med at konstatere det positive faktum, at der er fundet spillemateriale, det beskrives og afbilledes måske. Ses alligevel nogle tanker formuleret omkring disse genstande, vil de ofte begrænse sig til henvisninger til lignende fund eller til forsøg på at relatere dem til navngivne spil” (Haahr Kristiansen 1997:5).

Kristiansen understreker riktignok at publikasjoner med et «ikke-analytisk» utgangspunkt har en verdi ved at de tilbyr et bredt overblikk over eksisterende kunnskap. Problemet er at de ikke bidrar til å drive spillforskningen videre (Haahr Kristiansen 1997:45-46). Det lille som er foretatt på nordnorsk spillsaksmateriale faller inn under denne kategorien (se Reymert 1977, Omberg 1979), og foruten allerede nevnte Rygh og Grieg, er det naturlig å vise til et par materialpublikasjoner av nyere dato (se eks. Graham-Campbell 1980, Roesdahl og Wilson 1992, Arneborg 2000).

I nyere tid har det tilkommet en rekke omfattende studier på norske spillsaksfunn. Disse har brutt med tidligere bidrag ved å angripe empirien ut fra klart definerte teoretiske og metodiske rammer, og i så måte også i samsvar med deler av den kritikk som Kristiansen har fremmet i sin artikkel. Én slik studie er Christopher McLees' avhandling, *Games People Played, Gaming-pieces, boards and dice from excavations in the medieval town of Trondheim, Norway* (1990), som tar utgangspunkt i spillsaksmateriale fra utgravningene på Folkebibliotekstomten i Trondheim. McLees behandler materialet – som kronologisk dekker siste del av vikingtid og hele middelalderen – med sikte på å belyse spillkulturen i byen

Kapittel 3

både som et isolert, urbant fenomen og som en bestanddel i et større kulturkompleks over lang tid. Materialet angripes «kontekstuel» og «typologisk»; en vinkling som forfatteren selv betegner som «analytisk-deskriptiv» (McLees 1990:7). Det typologiske aspektet utgår fra spillsakenes morfologi, det vil si beskaffenhet i henhold til form, dekorasjon, råmateriale, produksjonsteknikk og funksjon, mens kontekstaspektet tilnærmes gjennom en romlig analyse av distribusjon av kronologi. Kristiansen har rett i at studien gir en bred og tilfredsstillende behandling av materialet, men på den annen side mangler den et klart definert teoretisk ståsted. I stedet benyttes teori i tilfeller hvor materialet stiller seg uklart og tvetydig. Eksempelvis tolker McLees endringer i funndistribusjon og gjenstandsmorfologi som tegn på et endret forhold til spill i Trondheim i tidlig middelalder, og skylder på innlemmelsen i det europeiske kulturfellesskapet (McLees 1990:178).

En mer teoretisk orientert spillsaksstudie er Steinar Kristensens hovedfagsavhandling, *Brettspillet - jernalderkrigerens virtuelle arena. Strategispill i sørøstnorsk jernalder* (2007). Den bygger på et omfattende spillsaksmateriale jernalderen, med en klar forankring i post-prosessuel tankegods. Kristensen innleder med å tilkjenne materiell kultur en evne til å virke på et praktisk og symbolsk plan, og stiller seg med dette tvilende til tidligere forsknings ukritiske karakterisering av brettspill som en «simpelt» fritidssysse. Videre drøfter han muligheten for at brettspill hadde en dypereliggende funksjon i elitesfærene, og fortrinnsvis for de som beskjeftiget seg med krig. Hypotesen baseres blant annet på Johan Huizingas (1955) teorier, hvor lek, og dermed spill, forstås som en formativ, eller dannende, komponent i menneskets tilnærming til verden (Kristensen 2007:104-105).

Kristensens overordnede tolkningsramme bygger på Heiko Steuers (1989) konsept, *personverbandstaten*, som tilrettelegger for at det eksisterte sosio-politiske fellestrekk mellom kontinentalgermanske og norrøne samfunn i jernalderen. Via *personverbandstaten* setter Kristensen spillebrikkene i sammenheng med elitemiljøenes behov for å markere avstand til den øvrige befolkning, for slik å befeste og legitimere sin posisjon i samfunnet (Kristensen 2007:7-10). Denne forestillingen leder han inn på Norbert Elias' (1994). dannelsese teori. Dannelse, ifølge Elias, forekommer naturlig i elitens sfære fordi det bidrar til å legitimere dens posisjon på den sosiale rangstigen.

Den siste studien å nevne i denne sammenhengen er Guro Koksvik Lunds (2010) studie av spillsaksmateriale fra middelalderens Bergen. Lund belyser et omfangsrikt

Kapittel 3

gjenstandsmateriale fordelt over såkalte sosiotopografiske soner, hvor hun ved å se på den romlige distribusjonen av spill saker forsøker å spore *hvem* som spilte, og derved de sosiale kretsene hvori spillene inngikk. Lunds avhandling har mange empiriske og metodiske fellestrekk med McLees' studie, men kontrasterer likevel denne ved å forholde seg mer aktivt til teoretiske tolkningsrammer. Lund (2010:14) anser spill som et kulturuttrykk med symbolsk verdi, med særlig virkningskraft under sosiale forhold hvor det er ønskelig å uttrykke identitet. Hun underbygger dette med Ian Hodders kontekstuelle arkeologi, hvori materiell kultur antas å kunne speile sosiale forhold.

3.2: Øvrige relevante arbeid

To sentrale oversiktsverk vedrørende enkeltspill og deres historiske bakgrunn, er *Board and Table Games from Many Civilizations* (Bell 1979), og *A History of Games other than Chess* (Murray 1952). Både Bell og Murray baserer sine arbeid på en sammenstilling av arkeologiske, ikonografiske, etymologiske og historiske kilder. Murray er dessuten kjent for et omfattende sjakkhistorisk verk, *A History of Chess* (1913). Blant øvrige publikasjoner av denne typen kan nevnes *Chess in Iceland*, av Willard Fiske (1905) – som i tillegg til sjakkens historiske bakgrunn på Island også innbefatter en drøfting av ulike *tafl*-spill, samt dam, míl (mølle) og kvátrutafl – og *Ideals and Practice of Medieval Knighthood*, skrevet av Richard Eales (1986), som problematiserer tidligere tolkninger vedrørende sjakk i middelalderens Europa. Eales står dessuten bak et større bidrag til sjakkhistorien; *Chess – The History of Game*, fra 1985. Til slutt vil jeg nevne Annette Dahls avhandling i nordisk vikingtids- og middelalderkultur, *Tafl emk orr at efla – brettspill i vikingtid og middelalder* (Dahl 2003). Dahl diskuterer her spillenes funksjon, deres del av samfunnets forestillingsverden og tankegods, samt grad av «viktighet» som materielt uttrykk.

Kapittel 4: Avhandlingens empiriske grunnlag

4.1: Innsamling, dokumentasjon og utvalg

Innsamlingen av empirien har foregått via dokumentasjonsprosjektet tilvekstkatalog på nett, (<http://www.dokpro.uio.no/>), den nye gjenstandsdatabase unimus (www.unimus.no), og Tromsø Museums interne gjenstandsdatabase. Videre har enkelte funn kommet til rette via personlige meldinger. Bakgrunnen for materialutvalget ligger i forarbeidet til typeanalysen presentert i kapittel 4.4. Det vil si at jeg har inkludert tilslag fra databasene som samsvarer med sikre typekategorier. Dokumentasjonsarbeidet har primært foregått på Tromsø Museum, hvor størstedelen av materialet er magasinert. Den resterende funnmassen befinner seg i dag på Trondenes Historiske Senter i Harstad, og ved de kulturhistoriske samlinger i Bergen. Disse har jeg befart og dokumentert med midler fra IAS ved Universitetet i Tromsø og Norsk-Arkeologisk Selskap. Empirien innbefatter i tillegg to manglende funn, samt et funn fra Oslo som jeg ikke har hatt anledning til å dokumentere.

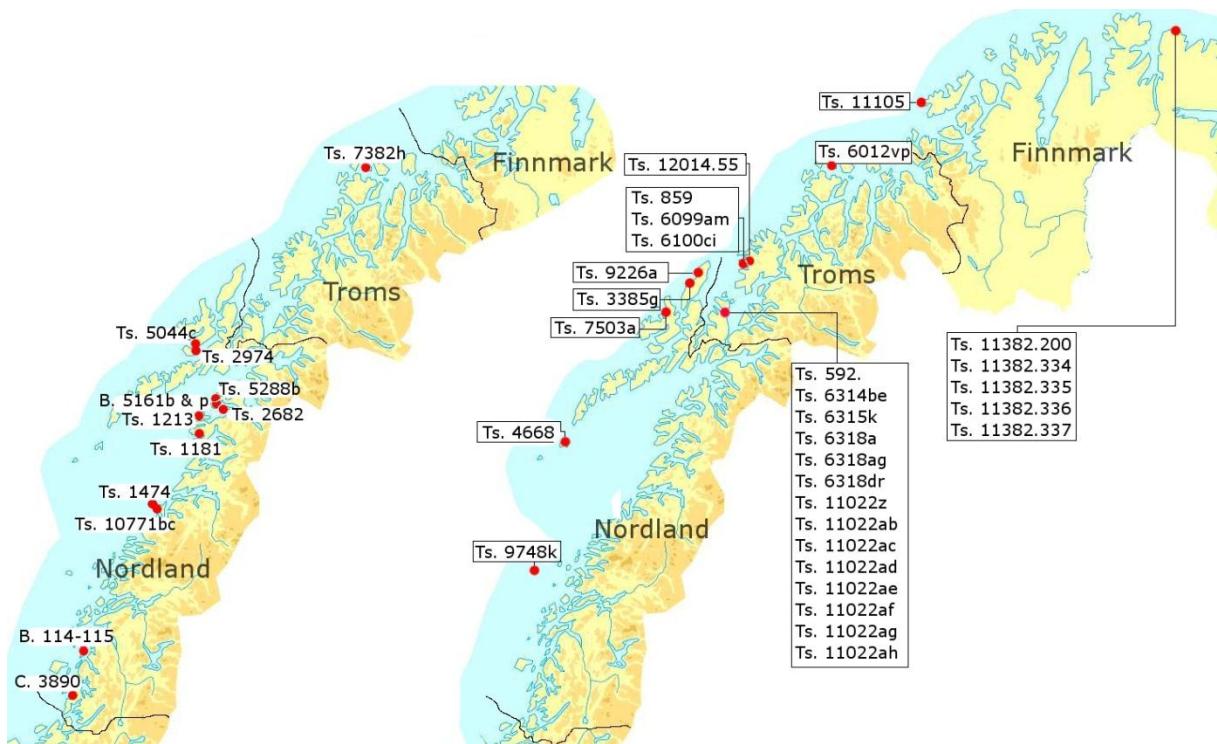
4.2: Metodisk tilnærming til problemstillingene

Jeg har valgt å angripe avhandlingens problemstillinger metodisk ved å se nærmere på funnkontekst, typologi, råstoff og produksjonsrelaterte spor. Kontekstene danner et viktig utgangspunkt for å avklare *hvor* sakene er funnet, og aktiveres senere i drøftingen omkring *hvem* som har spilt. Jeg vil derfor presentere funnkonteksternes spredning på et overordnet geografisk nivå, og i mer inngående detalj av de ulike lokalitetene på mikronivå. En forutsetning for å kunne diskutere og avgjøre *hvilke* spill som sakene har tilhørt, er at de kan relateres til et allerede funksjonsbestemt spillmateriale (Lund 2010:18). Det er derfor lagt vekt på å innordne materialet i et typesystem, og slik tilrettelegge for en komparativ analyse. For å kunne avklare hva spillsakene består av, har jeg fått gjenstandene analysert ved osteologisk avdeling i Bergen under veiledning av en fagkyndig. Hvordan de er fremstilt, og av hvem, er diskutert på bakgrunn av en visuell vurdering av dekorative formelement og utilsiktede produksjonsspor.

4.3: Distribusjon og kontekst

4.3.1: Spillsakenes spredning i og mellom de tre fylkene

Spillsakene fra jernalderen skrives primært fra norrøne gravfunn, og fordeler seg derfor naturlig nok på øyer og holmer langs ytterkysten av Nordland og Troms. Spredningskartet (fig. 4), viser en klar konsentrasjon nord i Salten, og især mellom Steigen og Hamarøy kommune. Her ligger fem funn (Ts. 1181, Ts. 1213, Ts. 2682, B. 5161b & p og Ts. 5288b) innenfor en radius på omtrent fire mil (se fig. 4). Ts. 5044c og Ts. 2974 fra Hadsel kommune i Vesterålen, ligger også tett inntil hverandre; ca. 5 km i luftlinje, og det samme gjelder for Ts. 1474 og Ts. 10771bc, fra Gildeskål kommune i Salten (ca. 4 km). De to sørligste funnene er begge fra Sør-Helgeland; C. 3890 fra Brønnøy kommune, og B. 114-115 fra Tjøtta i

Figur 4: Spredningskart over spillfunn fra jernalderen (venstre) og middelalderen (høyre)

Alstahaug kommune. Det potensielt nordligste funnet stammer fra en gårdshaug i Karlsøy kommune i Nord-Troms (Ts. 7382h). Dette funnet er inkludert som et jernalderfunn basert på dens typologiske samsvar med Petersens type B. I samsvar med spredningen i jernalderen er spillsakene fra middelalderen konsentrert ved ytterkysten, og er fortrinnsvis funnet i, og i tilknytning til, gårdshauger. Dette gjelder alle funn unntatt Ts. 11382.200-337, (totalt fem gjenstander), fra en mangeromstuft i Berlevåg kommune (Kongshavn), nordøst i Finnmark, og Ts. 9748k fra et skipsvrak i Træna, utenfor Mo i Rana i Salten. Disse lokalitetene markerer

Kapittel 4

for øvrig de to geografiske ytterpunktene på spredningskartet. Det største antallet funnlokalteter og enkeltgjenstander er lokalisert i området mellom de nordlige delene av Vesterålen i Nordland og de vestlige delene av Senja i Troms, med en hovedtyngde representert av totalt 14 sikre spillsaker fra Harstad kommune.

4.3.2: Gravkontekstene

Det er funnet spillsaker i totalt ni gravkontekster – alle fra Nordland og Troms. Ingen av gravene har absolutte dateringer, men de fleste er presentert med relative dateringer (se Sjøvold 1962, Sjøvold 1974). Jeg vil i utgangspunktet forholde meg til disse dateringene, men noen generelle kommentarer er likevel gitt i gjennomgangen presentert nedenfor. For ordens skyld er hver gravkontekst gjennomgått i henhold til spillsakenes tilvekstnummer fremfor lokalitetens ID-nummer.

4.3.2.1: Eldre jernalder

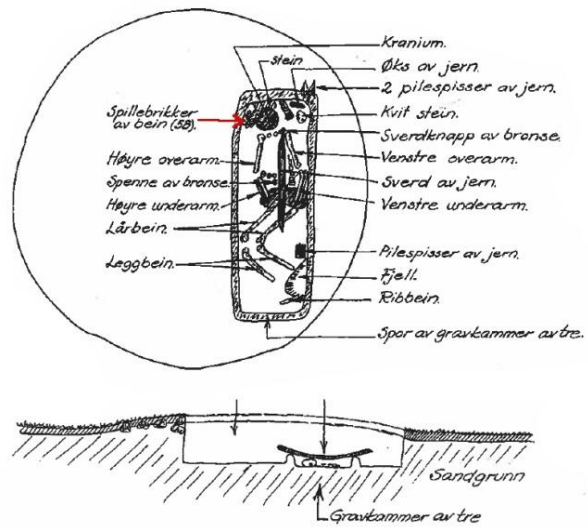
Det foreligger to spillfunn i materialet fra eldre jernalder: C. 3890 og Ts. 5288b, fra henholdsvis Sømnes i Brønnøy kommune, og Hagbardholmen ved Engøløya i Steigen kommune. Sjøvold (1962:23-24) betegner noe diffust C. 3890 (syv stk) som et «*chance find*», men opplyser at brikkene ble funnet sammen med seks glassperler i en dekorert leirurne. Urnen var plassert i hjørnet på en stor, rektangulær steinkiste. I et annet hjørne sto en mye større urne, men denne ble ødelagt ved «opptakelsen». Sjøvold daterer graven til mellom 300- og 400 e.Kr., og presiserer at alderen er usikker (ibid).

Skikken med å brenne den døde, (kremasjon) og legge asken og gravgodset i en urne, kan spores tilbake til bronsealderen (Østmo & Hedeager 2005:138). Å gi graven markering på overflaten, samt å nedlegge gravgods sammen med den døde, blir imidlertid ikke vanlig i Norge før etter Kristi fødsel (Solberg 2006: 41-42). Det er derfor rimelig å plassere C. 3890 i det tidsrom som Sjøvold har oppgitt; det vil si et sted mellom romertid og folkevandringstid. På den annen side vet man at inhumasjonsbegravelse, som innebar at liket ble nedlagt intakt i graven, var særlig fremtredende langs kysten fra Vestfold og opp til Troms i folkevandringstiden. Det er derfor ikke umulig at funnet fra Brønnøy (C. 3890) er noe eldre. Siden liket var brent og gravgodset såpass sparsomt, er det ikke noe grunnlag til å kjønnsbestemme graven.

Kapittel 4

Funnet fra Hagbardholmen (Ts. 5288b) (58 stk) kommer fra en liten gravhaug, ca. 3,4 meter i diameter og 0,35 m høy, i et større gravfelt med totalt 21 graver. Liket, som var ubrent, var nedlagt i et grunt anlagt gravkammer, tildekket/lukket med to tynne steinheller. Den avdøde var lagt i fosterstilling på sin høyre side, med beina sammentrukket og med hodet liggende mot øst (se fig. 5). (Sjøvold 1962:53). Plantegningen fra utgravningen viser at spillebrikkene lå tett ansamlet inntil hodeskallen. Det kan bety at de ble deponert

Hagbardholmen, Steigen, Engeløya Grav 1, Haug 2 Ts. 5288b

Figur 5: Plantegning over Ts. 5288b (Etter Lund 1956)

i en pose av tøy eller lær ved begravelsen – en skikk man har fysisk belegg for i gravfunn fra blant annet Birka (se Sperr 2005). Det samme er foreslått for et gravfunn fra Orknøyene (Owen et al. 1999:127). Foruten spillebrikkene hadde den avdøde fått med seg en hvit stein, øks, fyrstål, fem pilespisser og et sverd av jern (Sjøvold 1962:53). Ifølge utgravningsrapporten ble det også funnet en spenne av bronse (Lund 1956 topark). Sjøvold (1962:53) daterer graven til sen folkevandringstid (ca. 500 e.Kr.), mens Unn Omberg (1979:26) daterer den til folkevandringstid (400-560/570 e.Kr.). I folkevandringstiden forekommer kremasjons- og skjelettgraver parallelt, og videre er det relativt stor variasjon både med hensyn til gravminnets ytre form, samt gravgodsets komposisjon og innhold (Solberg 2006:135). Det er verdt å gjenta skjelettgravens dominans i Nord-Norge i denne perioden, hvilket burde understøtte Ombergs og Sjøvolds dateringsforslag. Ettersom graven inneholdt våpen går jeg ut fra at den avdøde var en mann (se Solberg 2003:223).

4.3.2.2: Yngre jernalder

Foruten Ts. 5288b er det gjort to andre spillfunn i Steigen kommune: Ts. 1181 (16 stk) fra Lundøya, og Ts. 1213¹ (16 stk) fra Holkestadvika², rett sør for Steigen kirke på Engeløya. I luftlinje er avstanden mellom disse lokalitetene ca. 11 km. Ts. 1181 er funnet i en gravhaug av stein og jord, men av uspesifisert form og størrelse, og tilsynelatende uten noen gravkiste.

¹ Ifølge Sjøvold (1974:71) er Ts. 1213 funnet i tilknytning til Steigen gård. Tom Moltu (1988:123) spesifiserer at brikkene, og graven, stammer fra et gravfelt på syv graver i Holkestadvika.

² Hagbardholmen ligger ca. 1,3 km fra Holkestadvika.

Kapittel 4

Sammen med et menneskeskjelett fant man et rikt gravinventar, for det meste bestående av verktøy, heriblant ambolt, tenger, hammer, fil og en avlstein. Det ble også funnet en sigd, holkøks (celt), knivskaft av bein, et beinbeslag, i tillegg til de 16 spillebrikkene, som Sjøvold (1974:68) oppgir er lagd av hvalbein.

Ts. 1213 stammer fra en rundhaug liggende i et større felt på totalt syv graver. Haugen var om lag 1 m høy, og målte 11 m i diameter. Graven var tydelig forstyrret forut for undersøkelsene på stedet, og fastboende skal ved flere anledninger ha tatt ut klinknagler, jernbeslag og flere spillebrikker fra graven. Dette innebærer at funnrepertoaret, og således antallet brikker, var ufullstendig da graven ble arkeologisk undersøkt. Likevel ble det registrert et stort antall klinknagler fra en båt, ubrente knokler fra et menneske, i tillegg til 16 gjenværende spillebrikker (Sjøvold 1974:71).

Ts. 10771bc (to stk) fra Gildeskål kommune, fremkom gjennom en undersøkelse av to gravhauger ved gården Flåtten, liggende på vestsiden av Sandhornøya, bare tre km fra Stangholmen (Ts. 1474). Graven var rund, med en klart markert fotgrøft, og bestod for det meste av skjellsand med spredte forekomster av humus, torv og stein. Haugen ble målt til å være ca. 10 m i diameter, og 1,6 m høy, og har tydeligvis vært forstyrret, da man fant et åpent felt i midten med beinrester i overflaten. Haugen viste seg å inneholde restene etter en båt (i form av en stor mengde jernnagler/klinknagler), samt spredte knokler fra et menneske, et kranium fra en hund og øvrige levninger fra det som trolig har vært en hest. Det ble også påtruffet mulige rester etter en tekstil. Med unntak av spillebrikkene³ og funnene nevnt ovenfor, ble det ikke funnet gravgods. Dette, sammenstilt med det eksponerte feltet i midten og de spredte steinforekomstene, som trolig lå i selve båten, er det rimelig å regne graven som plyndret (Stenvik 1976).

Ts. 2974 (1 stk) og tilhørende grav (grav nr. 7), ligger på Risøya, ca. tre km øst for Stokmarknes i Hadsel kommune. Graven ble utgravd i ledd med en større undersøkelse av til sammen 13 graver, hvorav 11 ikke ga daterbare eller «betydningsfulle» funn. Grav syv viste seg imidlertid å være meget rik både i henhold til funnmaterialets mengde og variasjon. Gravens ytre er beskrevet som alminnelig rundhaug, ca. 7,5 m bred, og 1 m høy, bygget av stein, grus og hvit sand, med et ytre lag av jord. Det var ingen tegn på tidligere forstyrrelser

³ Rapporten oppgir bare én brikke, mens funnet omfatter to (se kapittel x). Antakelig registrerte man den ene brikken, som er i dårlig tilstand, som et beinfragment.

Kapittel 4

(Sjøvold 1974:111). Skjelettet var godt bevart, plassert med hodet mot nord og føttene mot sør. Et spydhode, skjoldbule, en liten tømmermannsøks (*adze*) og en stor brynestein, var lagt ned langs den døde høyre side, og et sverd (Petersens type H) øks og et par vekter på venstre side. Graven inneholdt dessuten en lang rekke verktøy: To tener, ambolt, avlstein, et bor (samt borespiss), to hammere, et par sakser og en meisel. I tillegg fant man et reimeslag, og to andre beslag av jern, og fire av bein, samt to bjørnetenner (ibid).

Ts. 2682 (11 stk) skriver seg fra en rundhaug med en bredde og høyde på henholdsvis ni og én m, fra et gravfelt på totalt fire graver på Finnøy i Hamarøy kommune. Graven var oppført av sand og stein. Gravinventaret, foruten et menneskeskjelett og de 11 spillebrikkene, bestod av en beinkam og to skjoldbuler av typen R. 564, som var meget fragmenterte. Visstnok fant man tidligere et spydhode ved «tilfeldig» graving i haugen, men denne er nå tapt. Et større antall klinknagler forklarer fraværet av gravkiste, da den avdøde trolig ble nedlagt i en båt (Sjøvold 1974:77). Graven er datert til første halvdel av 800-tallet (ibid), sannsynligvis på bakgrunn av skjoldbulene (se Rygh 1885:30).

Det andre funnet fra Hamarøy kommune, B. 5161p- og q (p: 47 brikker, q: tre terninger), står uten detaljerte funnomstendigheter, og beskrives som et «*chance find*» (Sjøvold 1974:48). Graven skal imidlertid befinne seg på Nes (ibid), ca. 1 km fra tettstedet Skutvik, hvor det er registrert et stort antall graver fra jernalderen⁴. Funnmaterialet levner ingen tvil om at graven var meget rikt utstyrt. Inkludert spillsakene har repertoaret blant annet omfattet to sverd – det ene ornert med sølv og niello, tilhørende typen R. 507 – det andre R. 501 (se Rygh 1885). Ifølge Gabriel Gustafson (1896:114-115) var sverdene nedlagt i skinnforede slirer av tre. Graven inneholdt dessuten en øks (R. 561) skjoldbule (R. 562), hammer, to tener, krumkniv, saks, syl, noen få klinknagler, en beinkam (R. 447), et særpreget ildstål samt noen ubestemmelige jernfragmenter. Gustafson daterer B. 5161 til yngre jernalder, mens Sjøvold angir sen vikingtid, eller «*første halvdel av 900-tallet*» (Sjøvold 1974:78, Gustafson 1886:114).

Endelig er det to funn som jeg ikke har hatt anledning til å dokumentere. Det første, Ts. 1474 (1 stk) fra Gildeskål kommune i Salten, ble ikke gjenfunnet i magasinet på Tromsø Museum, men er beskrevet hos Sjøvold (Sjøvold 1974:44). Her går det frem at brikken ble funnet i en

⁴ For oversikt, se følgende ID-nummer (askeladden): ID:58017, ID:74524, ID:58018, ID:18700, ID:18701, ID:137399, ID:8907 og ID:63076.

Kapittel 4

rundhaug, ca. én meter høy og seks meter i diameter, i et gravfelt på Stangholmen på Sørarnøy, i nærheten av Sandhornøya. Haugen bestod av stein og grus, tildekket av jord, og inneholdt to beinfragmenter, to brynesteiner og en balansevekt fra en vektskål av typen R. 476. Sjøvold (1974:15) betegner det andre og siste funnet, B. 114-115 som «a somewhat doubtful find». Det skal imidlertid være snakk om et gravfunn, inneholdende en terning (B. 114) og «noen» spillebrikker (B. 115), i assosiasjon med et klebersteinskar, en øks, foruten et ubestemt spydhode og et menneskeskjelett i sittende stilling. Ifølge Sjøvold (ibid:323) skal brikkene opprinnelig ha talt 10 stk.

4.3.2.3: Sammenfatning av gravkontekstene fra yngre jernalder: Form og komposisjon

I henhold til gravgoods og utforming, korresponderer kontekstene som nå er redegjort med vikingtidens gravskikk slik man kjenner den fra andre steder i landet. Perioden kjennetegnes særlig av runde, ovale eller avlange gravhauger, selv om det også kjennes flatmarksbegravelser uten synlig markering på overflaten. Et særtrekk med gravskikken i vikingtiden er at begravelse i båt blir mer vanlig, og som regel er båtens søm (jern/klinknagler) de eneste bevarte restene etter fartøyet. Skjelett- og kremasjonsgraver forekommer parallelt gjennom vikingtiden, og for sistnevnte er nesten samtlige kjente tilfeller brannflaksgraver (se Solberg 2003:223). Utrustningen har variert kraftig både med hensyn til gjenstandenes antall og kunstferdighet. Kvinner fikk som regel med seg smykker, spenner og perler, og i særlig «rike» graver også redskaper, mens mennene som oftest ble ledsaget av våpen, og relativt ofte av verktøy tilknyttet snekring/tømring, smiing og jordbruk (Solberg 2003:223). Dette synes også å ha vært tilfellet i Nord-Norge i vikingtiden (Munch 1977:24).

For tre av de gjennomgåtte kontekstene; Ts. 1181, B. 114-115 og B. 5161, er gravminnets ytre form ikke spesifisert. De andre er dog definert som rundhauger⁵. Videre, og her på bakgrunn kontekstenes og gjenstandenes beskrevne tilstand, er det mulig å betegne samtlige som skjelettgraver – dette til tross for at flere mangler bestemmelse hos Sjøvold og i tilvekstkatalogen. Gjenstandsrepertoarets mengde er variert. Forklaringen til det kan ligge både i gravens egenart, men til dels også i plyndringsaktivitet, bevaringsforhold og øvrige kulturelle og naturlige formasjonsprosesser med innvirkende effekt på gravens endelige forfatning.

⁵ I tilvekstkatalogen fra 1903 er Ts. 1181 bare beskrevet som “[...] temmelig vid i omkreds” (Nicolaisen 1903:137) og det er rimelig å anta at haugen har vært rund.

Kapittel 4

Fem av gravene inneholdt våpen, inkludert Ts. 2682, selv om det rapporterte spydhodet ikke er magasinert. Skjoldbullen taler uansett for at graven opprinnelig inneholdt våpenutrustning. Etter Solbergs (2003) kriterier kvalifiserer B. 5161 som en «sjelden» våpengrav, da den inneholdt to sverd. I tre tilfeller (37 % av gravene) har smedverktøy og andre redskaper fulgt med den døde. Prosentverdiene er interessante med tanke på at antallet «smedgraver» i Nord-Norge kun utgjør en andel på omlag 15 % av alle undersøkte gravminner. Funn av klinknagler i Ts. 1213, Ts. 2682, B. 5161 og Ts. 10771bc indikerer at gravene har inneholdt båt, og for sistnevnte foreligger plantegninger som viser båtens opprinnelige form (Stenvik 1976). Størrelsen på gravene sammenfaller med de dimensjoner man vanligvis finner på gravminner i Nord-Norge: Som oftest er de relativt små; de minste fra omkring én meter i diameter og så vidt synlig på markoverflaten, mens de større gravminnene kan ruve to-tre meter over bakkenivå og dekke et areal på 10-15 meter i diameter (Munch 1977:23). Gjennomsnittsstørrelsen på gravene i mitt materiale er 8,7 meter i diameter, og 1,14 meter i høyde, her basert på de av gravene hvor mål er oppgitt.

4.3.3: Gårdshaugene

En gårdshaug er grovt sett en stor avfallsdyng, bestående av flere hundre års kontinuerlig gårdsdrift resulterende i store mengder akkumulert løs- og bygningsmasse. Haugene fortoner seg i landskapet enten som enorme forhøyninger – enkelte flere hundre meter lange – med kulturlag med en tykkelse på opptil fem meter, mens de mindre fremstår som mer uanselige, med lav profil og adskillig mindre omfang. Gårdshaugene går ofte langt tilbake i tid, og bunndateringer har vist at mange skriver seg helt tilbake til tidlig metalltid, selv om hovedvekten ligger innenfor tidsrommet vikingtid/middelalder (Bertelsen 2005:156-157). Haugenes tilblivelse er satt i sammenheng med flere samspillende årsaksforhold, men én av de viktigste synes å ha vært en kombinasjonsvirkning mellom lokalitetenes egnethet som boplasser i de næringer som ble drevet (primært jordbruk og fiske), men også byggeskikken (ibid). De største haugene representerer antakelig hele fiskevær, mens de mindre skriver seg fra mindre bosteder; kanskje ett eller to gårdsbruk (Munch 1966:25).

Siden middelaldertypene primært skriver seg fra gårdshauger, er det totalt åtte lokaliteter som krever mer inngående beskrivelse: I Troms gjelder dette Grunnfarnes, Holmenvær og Sifjord i Torsken kommune (alle på Senja), Helgøy i Karlsøy, samt Trondenens i Harstad kommune, mens det for Nordlands vedkommende gjelder Nordmela og Stave i Andøy kommune, Ystnes i Røst og Myre i Øksnes kommune. I tillegg kommer Sørvær i Hasvik kommune i Finnmark.

Kapittel 4

Lokalitetene er presentert med respektive ID- og/eller gårdsnummer basert på kulturminnedatabasen Askeladden.

Gårdsgrunnen på prestegården ved Trondenes har avstedkommet 14 spillsaker. Det utgjør ca. 45 % av den totale funnmassen fra middelalderen. Prestegården (gnr: 64) ligger tett inntil Trondenes kirke på den østlige siden av landtungen mellom Altevågen og Mågøysundet – ca. tre km nord for Harstad sentrum. Arkeologiske undersøkelser har avdekket til sammen åtte bygninger fra forskjellige perioder (Ramstad 1964), og av sakene som er funnet her, er fire (Ts. 6314be, Ts. 6315k, Ts. 6318a og Ts. 6318dr) datert til 1200-tallet. Denne dateringen sammenfaller kronologisk med den eldste påviste bygningen på stedet, «årestua» (se Brun 1996:16-19, Hole 2007:79-80). Bortsett fra Ts. 6318ag, datert til et sted mellom 1500-1600, er de resterende, (Ts. 11022z og Ts. 11022ab-ah (åtte stk)) tidfestet til middelalder/nyere tid. Det foreligger dessuten et løsfunn, Ts. 592, som *kan* henhøre til prestegården. Men tatt i betraktning den tette konsentrasjonen av gårdshauger i kommunen, kan ikke dette bekreftes. Ts. 592 «*tilhører formentlig middelalderen*» (unimus).

I Torsken kommune på Senja er det som nevnt gjort spillfunn fra Grunnfarnes (Ts. 6099am og Ts. 6100ci), Sifjord (Ts. 12014.55) og Holmen (Ts. 859). Først- og sistnevnte er løsfunn. Gårdshaugen på Grunnfarnes (gnr: 29) ble arkeologisk undersøkt av Tromsø Museum i 1965. Undersøkelsene ga ingen sikre bygningsrester, og det fremkom relativt få funn. Man fant likevel en terning (Ts. 6100ci) og en tvetydig plate, beskrevet som «*spillebrett av hvalbein*»⁶ (Ts. 6099au), begge fra lag datert til tiden 1200-1300 e.Kr. (Munch 1965:15). I tillegg kommer altså Ts. 6099am, sendt inn av oppsitter Ole Nilssen i 1962 eller 1963 (unimus). Ifølge databasen skal Ts. 859 stamme fra «*Holmen i Thorsken*». Jeg vil tro at dette viser til Holmenvær, som ligger ca. 10 km vest for Grunnfarnes. Her lå det fiskevær, eller «utvær» i middelalderen (Brox 1965:83). Gårdshaugen i Sifjord (gnr: 34) ligger ca. 8 km sørøst for Grunnfarnes, og 14 km øst for Holmenvær. Haugen ble undersøkt i 2008, og var da sterkt forstyrret av moderne inngrep. Likevel fant man rester etter en årestue, som blant annet inneholdt en spillebrikke av tre – begge datert til tidsrommet sen vikingtid/tidlig middelalder (Amundsen 2011).

⁶ Denne gjenstanden er behandlet i kapittel 4.

Kapittel 4

I gårdshaugene ved Nordmela (gnr: 34) og Stave (gnr: 36) på Andøya er det gjort to spillfunn; henholdsvis Ts. 3385 og Ts. 9226a. Førstnevnte skal stamme fra en avfallsdyngge på Gårdsbakken (registrert under ID: 47672) som omfatter en tydelig markert gårdshaug med usikker fasong. Haugen måler 56 x 62 meter, med en kulturlagsdybde på mer enn tre meter (askeladden). Ts. 9226a ble funnet i 1962, «[...] i venstre siden i haugen i en dybde på cirka 2 meter» (unimus). Funnstedet er ikke nærmere presisert, men bør trolig tilskrives én av de to gårdshaugene ved Skjåberget (ID: 47680 og ID: 37653).

Ts. 4668 er «funnet ved potetopptakning» (unimus), på Ystnes, eller Ystneset, som ligger på den sørvestlige enden av øya Røstlandet i Røst kommune. Det er registrert tre gårdshauger her (ID: 27704, ID:58296 og ID: 9248), og det skal ha foregått jordbruksaktivitet på, og i nærheten av to av dem. Det skal dessuten ligge en potetåker ved ID: 58296. Det er ikke mulig å gi noen nærmere avgrensning for dette funnet.

Ts. 7503a ble funnet gjennom oppsamlingsarbeid på en ukjent gårdshaug ved gården Myre (gnr: 65) i Øksnes kommune. Denne gården ligger på nordspissen av Langøya, rett sør for Andøya, med utsyn mot Skogsøya i vest. Jeg vil tro at funnet skriver seg fra Rasmussengården (ID: 92607), da dette er det eneste stedet under vedkommende gårdsnummer med registrert gårdshaug. Haugen er oval og måler ca. 60 meter i lengde og 40 meter i bredde, med en estimert kulturlagsdybde på tre meter ved sentrum (askeladden).

Fra én av syv undersøkte gårdshauger på Helgøy (gnr: 33) i Karlsøy kommune, foreligger én spillebrikke med feilregistrert tilvekstnummer, i tillegg til to andre brikker (Ts. 6012vp og Ts. 7382h). Gårdshaugen (stedet kalles Helgøygården) ble undersøkt i to omganger på midten av 1970-tallet, og har dateringer som tilsier en bruksfase mellom ca. 1350 og 1750 (Holm-Olsen 1983b:44).

Det siste funnet (Ts. 11105) er innsendt til Tromsø Museum fra en gårdshaug i Sørvær i Hasvik kommune (ID:27264), men uten sikre kontekstforhold. Haugen ble undersøkt på 1990-tallet etter at fastboende hadde rapportert om store mengder beinmateriale og humusjord på stedet. Dateringer fra bunnprøver, båtbord (gjenbrukte golvplanker) indikerer at gårdshaugen har vært i bruk omkring 1300-1400, og muligens så tidlig som 1200-tallet (Andreassen og Bratrein 2011:340).

Kapittel 4

4.3.4: Mangeromstuften i Kongshavn

I 2001-2004 ble to mangeromstufter fra henholdsvis Skånsvika og Kongshavn, begge i Berlevåg kommune, arkeologisk undersøkt. I tuften i Kongshavn fant man fem spillebrikker. Mangeromstuftene er kulturminner med en geografisk avgrensning til de nordlige kystområdene mellom Russland og Norge. Tuftene har eiendommelig utforming, og inndelt i alt fra fire til hele 20 rom – sammenkoblet via direkte passasjer eller lange korridorer. Man antar at det har vært vedvarende bosetning i mangeromstuftene fra omkring 1200 e.Kr. til begynnelsen av 1400-tallet, selv om enkelte hus har vært bosatt frem til 1700-tallet (Olsen et al. 2011c:26-27). Tuften i Kongshavn har hatt minst 20 rom, og avstedkom store mengder funn, hvoriblant de fem spillebrikkene. Samtlige er funnet i sikre middelalderlag, men i forskjellige rom (Henriksen et al. 2011:188, Henriksen og Olsen 2011:132).

4.3.5: Skipsvrak fra Træna

På slutten av 1950-tallet foretok Tromsø Museum og Norsk Sjøfartsmuseum undersøkelser av et middelaldersk skipsvrak (datert til et sted mellom 1200 og 1300) i Kvernnesvågen på Husøy i Træna kommune (ID: 90108). Blant en mengde sjeldne løsfunn fant man en godt bevart terning (Ts. 9748k). Fartøyets endelige lokalisering i Kvernnesvågen er tolket dithen at det ikke lenger var sjødyktig, og derfor dratt inn på grunt vann (Draglan 2001).

4.3.6: Løsfunn fra Hov

Funnene fra gården Hov (gnr: 77), omfatter to spillebrikker av kleber (Ts. 5044c). Disse ble sendt inn til Tromsø Museum i 1953 sammen med en mengde andre løsfunn. Ifølge innberetningen skal funnene stamme fra området rundt Lundhaugen (ID: 8314) – et sted hvor det er registrert både gravhauger og hustufter fra jernalderen (Munch 1960). Hov ligger på sørsiden av Langøya i Hadsel kommune.

4.4: Dateringsgrunnlaget

Samtlige av gravkontekstene er datert relativt/typologisk til jernalderen, med en klar hovedvekt av funn fra yngre jernalder, og mer spesifikt vikingtid. Kun to funn er datert til eldre jernalder (se Appendiks 1). Fraværet av funn fra merovingertid må, som Kristensen (2007:20-23) har bemerket, ha sammenheng med den generelle funnfattigdommen som preger gravskikken i denne perioden. Ikke uventet har flere av gårdshaugfunnene dårlige forutsetninger for å kunne tidfestes nøyaktig, og det foreligger åtte funn som ikke kan dateres

Kapittel 4

nærmere enn middelalder/nyere tid. Dateringsproblematikken til disse funnene er tatt opp nærmere i kapittel 6 og 7. Endelig er det 22 funn som lar seg datere sikkert til middelalderen.

Eldre jernalder	Yngre jernalder	Middelalder	Middelalder/nyere tid	Usikker alder
C. 3890	B. 114-115	Ts. 4668	Ts. 3385g	Ts. 859
Ts. 5288b	Ts. 1181	Ts. 6100ci	Ts. 6012vp	Ts. 592
	Ts. 1213	Ts. 6314be	Ts. 6099am	
	Ts. 1474	Ts. 6315k:	Ts. 7503a	
	Ts. 2682	Ts. 6318dr	Ts. 11022ad	
	Ts. 2974	Ts. 6318a	Ts. 11022z	
	Ts. 5044c	Ts. 7382h		
	B. 5161p & q	Ts. 9226a		
	Ts. 10771bc	Ts. 9748k		
		Ts. 11022ab		
		Ts. 11022ac		
		Ts. 11022ad		
		Ts. 11022ae		
		Ts. 11022af		
		Ts. 11022ag		
		Ts. 11022ah		

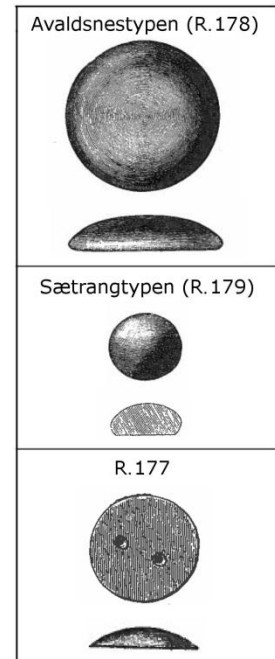
Figur 6: Kronologisk oversikt over empirien, basert på databasen.

4.5: Typologisk inndeling av materialet

Slik jeg var inne på i kapittel 4.1, er empirien i denne avhandlingen valgt ut i henhold til etablerte gjenstandstyper. I det følgende vil jeg gå nærmere inn på de formale aspektene ved dette utvalget, og avklare i hvor stor grad det korresponderer med spillfunn fra de andre landsdelene. Hensikten er å danne et utgangspunkt for videre drøfting omkring opphav, stilpåvirkning, men også eventuelle importveier. For å belyse materialet fra jernalderen har jeg valgt å benytte Oluf Ryghs og Jan Petersens typekategorier fra henholdsvis 1885 og 1914, da disse har blitt applisert med stort hell også i senere tids studier (se Kristensen 2010). Av hensyn til plass og materialets relativt begrensede omfang, har jeg utarbeidet en forenklet, dog fortsatt gangbar, inndeling av Christopher McLees' (1990) og Guro Koksvik Lunds (2010) gjenstandstyper fra henholdsvis bygrunnen i Trondheim og Bryggen i Bergen. Disse byene hadde omfattende kontakt med Nord-Norge i middelalderen som en direkte følge av tørrfiskhandelen, og utgjør etter mitt skjønn et naturlig utgangspunkt for en komparativ typeanalyse. Påvirkningen som disse kontaktflatene kan ha hatt på de nordnorske spillsakene er diskutert mer inngående i kapittel 7.2.

4.5.1: Typekategorier for spillsaker fra jernalderen

Jan Petersen opererer med seks hovedtyper i sin artikkel, og tar utgangspunkt i funn fra Norge, Sverige og Danmark. Brikketyperne fra eldre jernalder bygger på Oluf Ryghs type R. 178 og R. 179 (1885) (se fig. 7), som Petersen døper henholdsvis *Avaldsnestypen* og *Sætrangtypen* etter respektive funnsteder i Rogaland og Buskerud. Rygh angir nok en type fra eldre jernalder; R. 177, som representerer hjemlige brikker av bein, men denne typen er ikke direkte nevnt hos Petersen, til tross for at han har latt avbilde lignende brikker. De tre øvrige typene, som dekker yngre jernalder, har Petersen formulert selv, og går under *Type A, B* og *C*, (heretter kalt Petersens type A, B og C), som er en oppstykket og mer utførlig inndeling av Ryghs type R. 474 (hjemlige brikker av bein). Avaldsnestypen og Sætrangtypen består begge av glass, og representerer mest trolig importfunn (Petersen 1914:79). Avaldsnestypen er flat og relativt stor; fra 2,6-3 cm i diameter, mens Sætrangtypen er noe mindre; fra 1,2 til 1,8 cm i diameter.

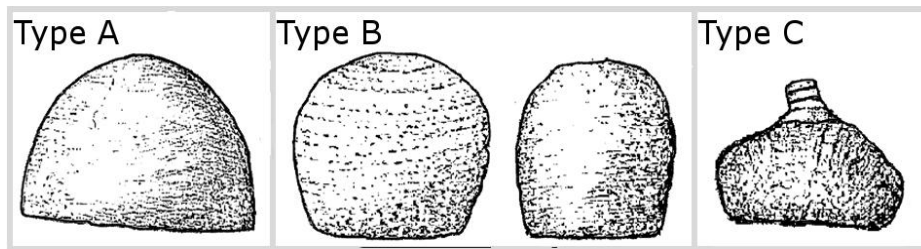

Figur 7: Typekategorier for spillebrikker fra eldre jernalder (Etter Petersen 1914 & Rygh 1885)

Akkurat som Rygh oppgir Petersen ingen høyde for de to glasstypene, selv om han beskriver Avaldsnestypen (R. 179), som «*utpræget flate*» (Petersen 1914:79). R. 177 ligger midt mellom de foregående typene i bredde, er omkring 2 cm i diameter ved basen (brikkens fot/ståflate), og er sjelden høyere enn 0,2-0,6 cm (Kristensen 2010:36). Som regel har R. 177 to hull innboret på undersiden, men ett og tre hull påtreffes også. I tillegg til de som nå er nevnt, oppgir Petersen dessuten en rekke andre brikkevarianter med mindre utbredelse, men siden ingen av dem synes å korrespondere med mitt materiale utelates disse her. Det samme gjelder de lange stavterningene av keltisk type (R. 176).

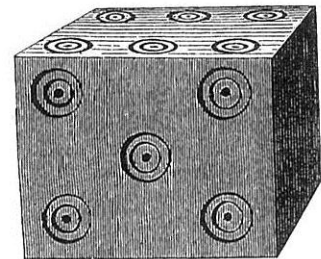
Ledetyperne fra yngre jernalder er generelt større, høyere og mer varierte enn de fra eldre tid (fig. 2). Petersens type A, eller den såkalte *Vendeltypen*, er formulert på bakgrunn av merovingertidsfunn fra Danmark og Sverige, som senere også opptrer i norske områder. Typen kjennetegnes ved en klart halvkuleformet (hemisfær) profil, og ved at den er bredest ved basen. Petersen spesifiserer ikke størrelse på denne typen, men oppgir at det blant svenske

funn er påvist en bredde på inntil 5 cm. Steinar Kristensen (2010:42) opplyser en høyde på omkring 3 cm for type A.

Figur 8: Petersens (1914) typekategorier for spillebrikker fra yngre jernalder

Type B er høyere, men slankere enn type A, med bredeste punkt et stykke ovenfor basen. Dette medfører at brikkene fremstår med en mer «oppsvulmet» profil. Type C skiller seg fra de to foregående ved å ha en klart definert spiss på toppen. Men bredden er fortsatt størst et stykke over brikkens base. Vedrørende terninger fra yngre jernalder, viser Petersen (1914:85-88) til Ryghs R. 475. Sammenlignet med den keltiske stavterningen er denne typen større og mer kvadratisk, men den avlange fasongen er overholdt i nevneverdig grad (se fig. 9). Tallverdiene, eller nummereringen, er som regel plassert på terningenes fire langsider, men unntaksvis også på alle seks flater (Petersen 1914:85-88).

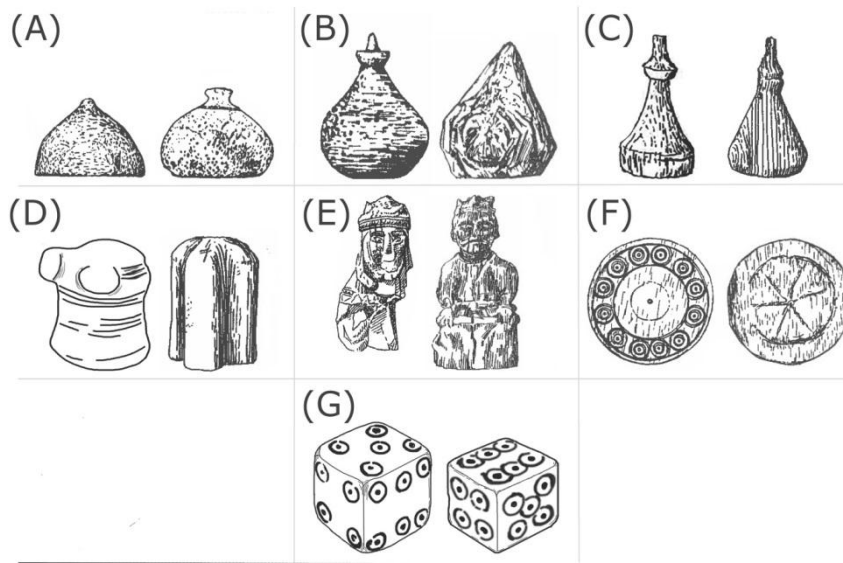

Figur 9: R. 475 (Etter Rygh 1885)

4.5.2: Typekategorier for spillsaker fra middelalderen

Variasjonen på spillsakene fra Trondheim og Bergen er relativt omfattende, og fremgår klart i McLees' og Lunds typekategorier. For spillebrikkenes vedkommende brukes McLees (1990) syv kategorier, eller underklasser, basert på form og råstoff, mens Lund (2010) inndeler sitt materiale i 12 grupper fordelt på hele 27 undergrupper for å få fanget opp stilvariasjonen mellom dem. Begge behandler spillebrett og terninger i separate kategorier. Typeinndelingen som jeg har valgt å bruke, omfatter spillebrikker av *hemisfær* (halvkuleformet), *piriform* (pæreformet), *sub-konisk* (kjegleformet) *abstrakt*, *naturalistisk* og *sirkulær* (skiveformet) utforming (se fig 10). Dertil kommer terninger, ubestemte/usikre gjenstander og spillebrett. Siden det ikke foreligger noen spillebrett i mitt materiale, vil denne gjenstandstypen ikke bli tatt opp til behandling her.

Kapittel 4

Figur 10: Forenklet typeinndeling basert på spillsaksmateriale fra Trondheim og Bergen. (etter Lund (2010) & McLees (1990))

Hemisfære brikker (**type A**) forekommer både med og uten spiss på toppen, er generelt ensartede og ligner svært på en del av brikkene fra jernalderen. Piriforme brikker (**type B**) er vanligvis mer raffinerte, og representerer muligens en overgangstype fra de mer generiske jernalderbrikkene. Basehull forekommer dog som regel hos både type A og B. (McLees 1990:132). **Type C**, som dekker sub-koniske/kjedgeformede brikker, ligner på flere vis type B, men har en slankere og mer elegant fremtoning. Det bør nevnes at McLees definerer kjedgeformede gjenstander som abstrakte, mens Lund benytter betegnelsen «kjedgeform med lav og høy buk». De med lav buk tilsvarer her McLees' piriforme type.

Type D omfatter sjakk-brikker med «arabisk» form. Dette omfatter ikke-figurative/abstrakte brikker slik man kjenner dem fra kontinentet og arabiske områder. Som vi så i kapittel 2, har denne typen sitt opphav i islamske forbud mot figurative avbildninger. Type D kommer i et stort antall varianter, som ikke minst skyldes at sjakk forutsetter flere differensierte brikker, men også fordi sjakk-brikkene som helhet har gjennomgått store formale endringer over tid. **Type E** viser også til sjakk-brikker, men i delvis og/eller komplett figurativ/naturalistisk form. Brikkene kjennes i både *zoomorf* (dyrelignende) og *antropomorf* (menneskelignende) form.

Den siste typen spillebrikker innbefatter flate, skiveformede gjenstander av oval, sirkelrund og/eller svakt hemisfær form (**type F**). Med hensyn til form og dekorasjon har gjenstander av denne typen som regel et beskjedent preg, men man kjenner også rikt utsmykkende

Kapittel 4

eksemplarer. På grunn av den store likheten med håndteinsneller/spinnehjul, har McLees utelatt skiveformende brikker med perforering i midten⁷. Lund tar et lignende standpunkt, men inkluderer brikker hvis hull er for små til å kunne passe håndteinpinnen (Lund 2010:29). Mitt ståsted i denne problematikken er utdypet i kapittel 5.3. Terningene fra Bergen og Trondheim (**type G**) er utelukkende kubiske, og har som regel kvadratiske flater. Størrelsen varierer fra 1 cm³ til 6,8 cm³, men de fleste ligger innenfor et sjikt på 1-2 cm³ (McLees 1990:77-78, Lund 2010:50). Nummereringen på terningene er som oftest angitt med punktsirkler, og følger den romerske-greske skikken hvor summen av «øynene» på de motstående sidene skal tilsvare syv. Men man kjenner også til terninger som avviker fra denne regelen.

4.6: Typebestemmelse av det nordnorske spillsaksmaterialet

4.6.1: Eldre jernalder

I materialet er det 10 funn som umiddelbart synes å overensstemme med Petersens og Ryghs gjenstandstyper. To av disse er av eldre typer; C. 3890 (Brønnøy kommune) og Ts. 5288b (Steigen kommune). C. 3890 teller syv brikker i glass, hvorav fire sorte, to gule og én grønn. Brikkene er bredest et stykke ovenfor basen (1,27 cm i diameter), har hvelvet profil, og samsvarer med Sætrangtypen⁸. Brikkene i Ts. 5288b er hemisfære, har doble hull på undersiden og består av gevir og tann. De er i overkant høye (1,1 cm i gjennomsnitt) til å kunne relateres til R. 177, men er svært like en ubestemt funngruppe fra Ullensaker i Akershus. Disse er avbildet hos Petersen i forbindelse med hjemlige typer av bein (Petersen 1914:79-80). Brikkenes (Ts. 5288b) ståflate er i gjennomsnitt⁹ 2 cm i diameter.

Figur 11: Ts. 5288b fra Steigen (Foto: Joakim Skomsvoll)

⁷ McLees understreker at perforerte skiver med utpreget dekor kan være gjenbrukte spillebrikker (McLees 1990:62).

⁸ Petersen har hatt kjennskap til C. 3890, som han henviser spesifikt til i forbindelse med øvrige funn av Sætrangtypen.

⁹ Flere av brikkene er i dårlig forfatning, og det ble derfor valgt å ta mål av de mest komplette for å få et så representativt utvalg som mulig.

Kapittel 4

4.6.2: Yngre jernalder

Det er ikke funnet noen direkte paralleller til Petersens type A, men to funn; Ts. 10771bc (to stk) fra Gildeskål, og Ts. 1213 fra Steigen (16 stk) har et tydelig formalt slektskap med spillebrikker fra Sør- og Østlandet – tidligere bestemt som en variant av R. 474 (se Kristensen 2010:42-43). Ts. 1213 og Ts. 10771bc har begge en distinkt spiss, eller topp, og avrundet profil ved foten/basen. Dessuten er begge relativt store. Ts. 1213 har en diameter på omkring 2,5 cm i diameter¹⁰ og en gjennomsnittlig høyde på ca. 1,8 cm, mens den best bevarte av de to brikkene i Ts. 10771bc er nærmere 3 cm i diameter og 1,6 cm høy. På grunn av spissen på toppen ville det vært nærliggende å relatere Ts. 1213 og Ts. 10771bc til Petersens type C¹¹, men tatt i betraktning brikkenes profil har jeg altså valgt å klassifisere begge som type A.

Figur 12: Ts. 1181 fra Steigen (Foto: Joakim Skomsvoll)

Jeg har klassifisert seks funn under Petersens type B, som er den typekategorien som teller flest. Dette gjelder Ts. 1181 fra Steigen (11 stk), Ts. 2974 (én stk) fra Hadsel, Ts. 2682 fra Hamarøy (11 stk), Ts. 5044c fra Hadsel (to stk), B. 5161p fra Hamarøy (47 stk) og Ts. 7382h fra Karlsøy (én stk); alle med den karakteristiske hovne formen, hvor den største bredden ligger et stykke ovenfor basen. Alle har også et enkelt avrundet basehull på undersiden. Bortsett fra Ts. 5044c, som består av kleberstein, og C. 3890 av glass, er samtlige spillebrikker fra jernalderen tildannet av gevir eller tann (se kapittel 5). Det er på sin plass med en merknad vedrørende Ts. 5044c, som i utgangspunktet mangler den markante, svulmende midjen, men som fortsatt er noe mindre enn type A, Ts. 1474 (én stk), som det ikke har lyktes å gjenfinne i magasinet på Tromsø Museum, og B. 115, som ligger i Bergen.

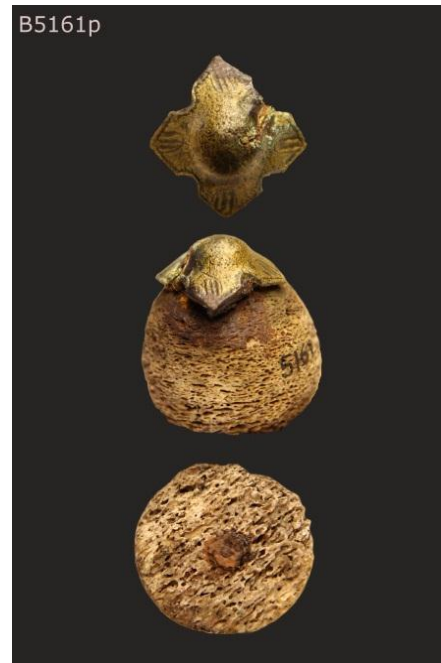
¹⁰ Ifølge unimus er brikkene nærmere 4 cm i diameter, noe som ikke stemmer med mine mål.

¹¹ Petersen viser spesifikt til Ts. 1213 i forbindelse med Type A, men medgir at han ikke har undersøkt disse selv (Petersen 1914:87)

Kapittel 4

Man kan likevel driste seg til å tro at både B. 115 og Ts. 1474 tilhører type A eller B, da de er datert til yngre jernalder.

I B. 5161p påtreffes én klart differensiert brikke (se fig. 13). Denne er verken større eller mindre enn de øvrige i gruppen, men utmerker seg ved et firearmet, bladformet beslag av forgylt bronse på toppen. På brikkens underside kan man se enden av en jernnagl – mest trolig en festeanordning til beslaget. Tilfeller hvor én særpreget brikke opptrer sammen med et større antall udifferensierte brikker, kjennes fra en lang rekke nord-europeiske spillfunn: Fra Birka i Sverige foreligger flere eksempler, heriblant en gruppe som er slående lik B. 5161p (se Campbell 1980:212). B. 5161p utmerker seg ytterligere ved å ha tre ulike typer basehull representert, hvorav to av en form som det ikke har lyktes å gjenfinne i de andre funngruppene. Det bør også tilføyes at dette er det eneste funnet fra jernalderen inneholdende terninger. Terningene er nummerert med enkle punktsirkler på lang- og kortsidene, og innehar den karakteristiske avlange formen typisk for vikingtidens terninger. Formelementene tilsvarer slik Ryghs R. 475.

Figur 13: Særegen spillebrikke fra B. 5161p fra Hamarøy (Foto: Joakim Skomsvoll)

4.6.3: Middelalderen

Type C: koniske eller kjegleformede brikker

Det er fire brikker av type C i materialet, hvorav tre er grovt tildannet: Ts. 11382.200, Ts. 11382.337 (begge fra Berlevåg, Finnmark) og Ts. 12014.55 fra Torsken i Troms. Ts. 11382.200 og Ts. 12014.55 har begge et klart adskilt segment på toppen, i førstnevnte i form av en konisk spiss, og i sistnevnte som et lite hode. Den tredje brikken, Ts. 11382.337 er en helt enkel kjegle med avrundet topp, mens den fjerde og siste brikken i denne kategorien, Ts. 6318ag (Harstad k.) er mer elegant utformet enn de forannevnte, og har en glatt, brunhvit overflate. I likhet med to av de forannevnte er Ts. 6318ag prydet med et «hode», men

Figur 14: Ts. 11382.200 fra Berlevåg (Foto: TMU)

dette er flattrykt og ellipseformet. Samtlige av type C er nært beslektet med spillebrikker fra Trondheim og Bergen (se McLees 1990:55 & Lund 2010:39).

Type D: brikker av arabisk form

Det foreligger tre funn av arabisk form: Ts. 11382.334, Ts. 11382.335- og 336 (alle fra Berlevåg k). Ts. 11382.336 er kubisk og har en korsformet dekorasjon gående fra oversiden og vertikalt ned langs sidene. På toppen er den avrundet i kantene. Ts. 11382.334 er formet som en høy, slank sylinder, dekorert med horisontale furer og et ubestemmelig hode. Hodet er tilskåret slik at den i profil fremstår med to utstikkere. Sett ovenfra har hodet et lite sentrert hull, mest sannsynlig et spor etter tildanningen, men det er også tenkelig at hullet har sammenheng med den type korsdekorasjon som man finner avbildet hos Murray (1913:769).

Figur 15: Ts. 11382.336 fra Berlevåg (Foto: TMU)

Den siste brikken (Ts. 11381.335) er mindre og enklere i formen, utformet som en svakt skrånende sylinder med to horisontale furer som eneste dekor. Brikken har perforering i base og topp. Mens Ts. 11382.336 er slående lik en brikke fra Trondheim (se McLees 1990:193) har det ikke lyktes å finne paralleller for de to andre i katalogene fra Trondheim og Bergen. I Skåne er det imidlertid funnet en brikke meget lik Ts. 11382.334 – også denne med to «spir», eller utstikkere, på toppen, men uten sylindrisk kropp (Mogren 1995:277). I Oslo er det funnet en nesten identisk, dog noe høyere, utgave av Ts. 11382.335¹².

Type E: brikker med antropomorf eller zoomorf form

Denne kategorien innbefatter tre spillebrikker, hvorav to antropomorfe: Ts. 6318dr fra Harstad og Ts. 4668 fra Røst, og én antropomorf; Ts. 11105 fra Hasvik. Ts. 6318dr forestiller en konge, iført en firetakket krone og kappe, sittende svakt foroverlent på en trone, eller stol. Kongen er utsmykket med nakkelangt hår og skjegg (se fig. 16). Det kjennes kun to motstykker til denne brikken i Norge, fra henholdsvis Trondheim og Bergen (se McLees 1990:57 og Lund 2010:48). McLees (1990:56-58) assosierer disse brikkene med den håndverkstradisjon som man mener står bak det kjente Lewis-settet, men presiserer at den «trondhjemske» sjakk-kongen er noe yngre. I tillegg har Trondheim-kongen romanske stiltrekk, mens Lewis-kongen er utført i gotisk stil.

¹²http://www.unimus.no/arkeologi/forskning/web_arkeologi_vistekst.php?museum=KHM&id=45477&museumsnr=C31563

Kapittel 4

Ts. 4668 (Røst k.) har en sylinderveformet «kropp», eller sokkel, perforert i bunnen og dekorert med en rekke vannrette bånd av ulik bredde. Brikkens overdel består av et forseggjort mannshode med nakkelangt hår, et klart definert ansikt og skjegg. Ts. 11105 (Hasvik) har som foregående nummer en sylindrisk kropp/sokkel. På toppen kroner en særpreget dyrefigur, som deler enkelte stiltrekk med en brikke fra Witchampton i England (se Wichmann og Wichmann 1960:9), samt en spillebrikke fra Nonneseter kloster i Bergen (se Grieg 1933:254). Det er uklart hva Ts. 11105 (Hasvik k.) skal forestille, men «kalv» er foreslått (unimus).

Figur 16: Ts. 4668 fra Røst (Foto: Joakim Skomsvoll)

Type F: skiveformede brikker

Som Christopher McLees og Guro Koksvik Lund har vist, er det grunn til å stille seg kritisk til sirkulære brikker med sentrert perforering, siden de kan forveksles med spinnehjul/håndteinsneller. Av denne grunn har jeg valgt å ekskludere flere gjenstander. Disse er behandlet nærmere i kapittel 4.6.4. Således er antallet av type F redusert til totalt 12 brikker – inkludert én brikke som det ikke har vært mulig å finne i magasinet. Denne er inkludert basert på en illustrasjon i Karlsøy og Helgøy bygdebok¹³ (Bratrein 1989:258). Åtte brikker av type F har dekor: Ts. 592 (Harstad k.) er relativt høy, men fragmentert, og bare 1/2 av brikken er igjen. På oversiden har brikken en samling svakt innrissede punktsirkler. Blant de mer forseggjorte brikkene er Ts. 6099am (Torsken k.). Denne har en sentrert, perforert «knapp» på oversiden, omringet av fire konsentriske innriss/furer. I tillegg har brikken to dype, horisontale furer gående langs profilen. Ts. 11022z (Harstad k.), har lignende form og dekor, men ringene på oversiden ligger tettere sammen i to bunter. I likhet med foregående nummer har denne brikken to horisontale skår i profilen, men disse er smalere.

Figur 17: Ts. 6318a fra Harstad (Foto: Geir Gabrielsen)

¹³ Det foreligger en passende beskrivelse av en spillebrikke fra samme kontekst (Ts. 7382b). Funnet ble undersøkt og identifisert som et kambeslag, og er derfor feilregistrert.

Kapittel 4

Ts. 6314be (Harstad k.) er mer beskjedent utformet, og bortsett fra én enkel ring langs kanten – samt en liten grunn fordypning i midten – er brikken helt «anonym». Av Ts. 11022ad (Harstad k.) er bare 1/3 av brikken bevart, men den har trolig vært meget lik Ts. 11022z. Det samme gjelder den udokumenterte brikken fra Karlsøy, som har tilnærmet identisk dekor. Ts. 6012vp (Karlsøy k.) er mer lik Ts. 6099am, men er adskillig mindre (kun 3,2 cm i diameter). Den mangler dessuten den perforerte knappen i midten, og den ytterste, konsentriske ringen er tilskåret som en rekke “takker” eller tenner. Ts. 6318a (Harstad), skiller seg fra de øvrige ved å ha både punksirkelornamentikk og konsentriske mønster på oversiden, i tillegg til et fire-armet, korsformet merke/symbol. «Armene» på korset er like lange og har konvekse ender, og er trolig et malteserkors. Det er funnet en spillebrikke med tilsvarende dekor i Oslo (se 1933:263). Det gjenstår fire brikker av type F uten dekor; Ts. 11022ab, ac, ae- og af (samtlige fra Trondenes i Harstad k.). Ts. 11022ae- og af består begge av tre, og svakt ovale. Av de to resterende; Ts. 11022ab- og ac, er bare halvdel bevart.

Type G: Terninger

Det foreligger 10 terninger fordelt på 9 funn¹⁴. Samtlige kan relateres til typer fra Bergen, Trondheim og Oslo. Et iøynefallende trekk med de nordnorske terningene er at de i gjennomsnitt (2,89 cm³), er adskillig større enn de fra Bergen (1,7 cm³) (Lund 2010:50) og Trondheim (omkring 1 cm³) (McLees 1990:78). Ser man bort fra én av terningene fra Harstad (Ts. 11022ah), som har en klart rektangulær form, har samtlige kvadratiske flater. Avrundede hjørner er påvist på alle unntatt Ts. 859 og Ts. 11022ag – et formtrekk som kan skyldes bevisst nedsliping fremfor slitasje (Lund 2010:50). Med unntak av tre terninger: Ts. 3385 (Andøy k.), Ts. 7503 (Øksnes k.) og Ts. 11022ah (Harstad k.) er alle nummerert i henhold til regelen om at de to motstående sidene skal tilsvare syv.

Figur 18: Ts. 9748k fra Træna
(Foto: TMU)

4.6.4: Usikre funn

Denne kategorien omfatter i hovedsak mulige brikker av type F, og gjelder Ts. 9280a (Sortland k.), Ts. 9788ai (Hasvik k.), Ts. 11520 (Andøy k.), og Ts. 11022aa (Harstad k.). Alle

¹⁴ Jeg regner her B. 5161q som en del av B. 5161p.

Kapittel 4

har dekor på oversiden, og hull i midten. Jeg har også valgt å inkludere et par mulige emner (Ts. 7382x og Ts. 7551b), samt et foreslått spillebrett (Ts. 6099au). Ts. 7382x består av en sirkelrund plate av bein, og kan være tiltenkt en spillebrikke av type F. Ts. 7551b har tilnærmet samme fasong som R. 474, det vil si den vanligste terningtypen fra yngre jernalder. Det antatte spillebrettet, Ts. 6099au, er en firkantet plate med 12 punktsirkler innrisset mellom et grovt tilskåret kvadrat på brikkens midtpunkt, og et større kvadrat liggende langs platens ytterkant (se appendiks). Platen har flere paralleller fra Trondheim og Bergen, men mønsteret på oversiden korresponderer ikke med kjente spilltyper. Den er også påfallende liten; bare 33,5 cm². Videre har jeg inkludert en liten firkantet brikke, dekorert med tre konsentriske ringer. Guro Koksvik Lund (2010:37-52) har kategorisert denne typen som «*flat firkantform*», men presiserer at det er stor usikkerhet omkring hvilket spill brikkene eventuelt har tilhørt. Det siste funnet gjelder en terning (Ts. 4952a), fra Vardø i Finnmark. Funnkonteksten er beskrevet som et «*tomtefund fra nyere tid*», men terningen er grovdatert til «*nyere tid/senmiddelalder*» (unimus). Det er derfor uvisst hvorvidt vi har å gjøre med et middelalderfunn.

Kapittel 5: Råmaterialer og produksjonsspor

Bortsett fra noen generelle kommentarer hos Christopher McLees (1990) og Steinar Kristensen (2007), er spørsmål vedrørende spillebrikker og terninger som egne håndverk tilegnet lite oppmerksomhet. Et unntak er Arthur MacGregors (1985) bok, *Bone, Antler, Ivory and Horn*, som blant andre materialkategorier behandler terninger og spillebrikker basert på råmaterialer, form og produksjon. Behandlingen er dog noe generell, og omfatter spillsaker fra hele Europa over et langt tidsrom. I det følgende vil jeg avklare hva sakene består av, og eventuelt hvem som har produsert dem. Dette står i samsvar med Carole A. Morris' (2000:2120) påstand om at man ikke kan danne seg et fullstendig bilde av et håndverk uten å ta til etterretning hele den bakenforliggende produksjonsprosessen.

5.1: Råstoff

Det er flere grunner til å trekke i tvil det som databasene oppgir vedrørende spillsakenes råstoff. Et illustrerende eksempel er betegnelsen «bein/horn», som er gitt en stor andel av funnene. Som jeg skal vise senere, indikerer dette at man enten har misforstått bein og horn som ett og samme råstoff, eller simpelthen unngått å trekke definitive slutninger. I tråd med målet om å behandle råstoff som et eget materialelement, har det derfor vært nødvendig å vurdere spillsakene på nytt. Siden stein- og trematerialer kun forekommer unntaksvis i materialet, er vurderingen avgrenset til skjelettmaterialer. Analysen ble utført av Anne Karin Hufthammer på osteologisk avdeling ved Universitetet i Bergen, hvor totalt 19 sikre spillfunn ble undersøkt. Antallet divergerer fra det totale tilfanget i denne avhandlingen, dels fordi materialet fra Harstad var utilgjengelig, og dels fordi det har tilkommet nye funn i etterkant av analysen. Like fullt har jeg valgt å inkludere de ubehandlede/ubestemte gjenstandene i sammenfatningen, basert på en visuell vurdering av sakene etter eget skjønn¹⁵.

5.1.1: Makrostrukturell råstoffanalyse

Ettersom Tromsø Museum ikke ønsket skadende inngrep på spillsakene, fant Hufthammer at det ville være mest fruktbart å foreta en komparativ analyse av materialet med utgangspunkt i et artsbestemt utvalg fra den osteologiske samlingen i Bergen. Fremgangsmåten gikk ut på å forsøke påvise et mikrostrukturelt/mikromorfologisk samsvar mellom utvalgene, og slik

¹⁵ Fordi denne vurderingen ble foretatt uten faglig kompetanse og uten tilfredsstillende utstyr, tas det forbehold om stor usikkerhet knyttet til disse bestemmelsene.

Kapittel 5

sannsynliggjøre spillsakenes råstoff. Det vil etter min oppfatning være hensiktsmessig å gjennomgå kort de ulike råstoffene som sakene er antatt å tilhøre, samt de råstoff som vi i henhold til tidligere registreringer var i stand til å avkrefte. Dette vil, i alle fall til en viss grad, bidra til å illustrere hvordan vi gikk frem for å identifisere råstoffene. Et velegnet utgangspunkt for en slik gjennomgang er MacGregors (1985) allerede nevnte bok. Boken gir en innføring i pattedyrskjelettets sammensetning, det vil si de ulike bestanddelenes strukturelle, mekaniske og morfologiske egenskaper (og dermed forskjeller). I tillegg vurderes råstoffenes tilgjengelighet i Europa. MacGregor skiller mellom fire typer skjelettmateriale: bein, gevir, elfenben og keratinholdig vev (Keratinholdige vev omfatter horn, negler og klør) og arrangerer disse ytterligere med hensyn til sammensetning, struktur og størrelsesorden.

Bein og gevir

Bein består av to hovedkomponenter som kan skilles umiddelbart fra hverandre med det blotte øye: kompakt/massivt bein (*compact bone*) og porøst bein (*cancellous bone*). Som navnet antyder er kompakt bein tettere sammenpakket enn porøst bein, og de eneste åpningene i strukturen er de som er/var opptatt av blodkar. I et perfekt tverrsnitt vil et fullt utviklet bein bestå av en indre kjerne av porøst bein dekket av et ytre lag kompakt bein, men andelen av hver type vil variere i henhold til det respektive beinets form og funksjon (MacGregor 1985:7-8). I hvalbein mangler den karakteristiske ytre veggen av kompakt beinvev¹⁶, samtidig som porene er adskillig større enn det man vanligvis finner hos landpattedyr. På grunn av dette har hvalbein en distinkt porøs struktur (Hufthammer, pers. kom 2012). Gevir består også av bein, med den samme karakteristiske lagdelingen mellom porøst og kompakt bein, men siden gevir er i særdeles hurtig og kontinuerlig vekst før felling (hos noen arter opptil 2 cm per dag), er strukturen mer «uordnet» sammenlignet med andre typer beinvev (MacGregor 1985:10-12).

Keratinholdige vev

Keratinholdige vev er per definisjon ikke en integrert del av skjelettet, men en modifisert type skinnvev. Denne typen vev omfatter horn, negler og klør, samt det sivilignende tannsettet som finnes hos bardehvalene (*Mysticeti*). I sammensetning og formasjon har slike vev ingenting til felles med beinmateriale (Halstead 1974:98, MacGregor 1985:18-20), og det er derfor viktig å overholde et begrepsmessig skille mellom beinmaterialer og keratinholdige vev.

¹⁶Grunnen til denne forskjellen ligger i den oljen som hvalen lagrer i porene, samt at hvalskjelettet ikke utsettes for samme type belastning som landlevende dyr (Hufthammer pers. kom. 2012).

Tann og elfenben

I struktur er tann klart forskjellig fra bein. Pattedyrstann har en hovedstruktur bestående av dentin (tannbein), med en dekkende krone av emalje på de øvre delene av tannen (MacGregor 1985:14-15). I tverrsnitt vil tannen være delvis uthulet og fylt med en bløt masse, hvis funksjon er å tjene som forsyningsvei for næring og som kanal for nervetrådene. Hos de fleste pattedyr vil hulrommene bli smalere etterhvert som tannen modnes, men i spesialiserte tenner, eksempelvis hvalrossens og elefantens støttenner (*tusks*), vil hulrommet holdes åpent nede ved tannroten (MacGregor 1985:16).

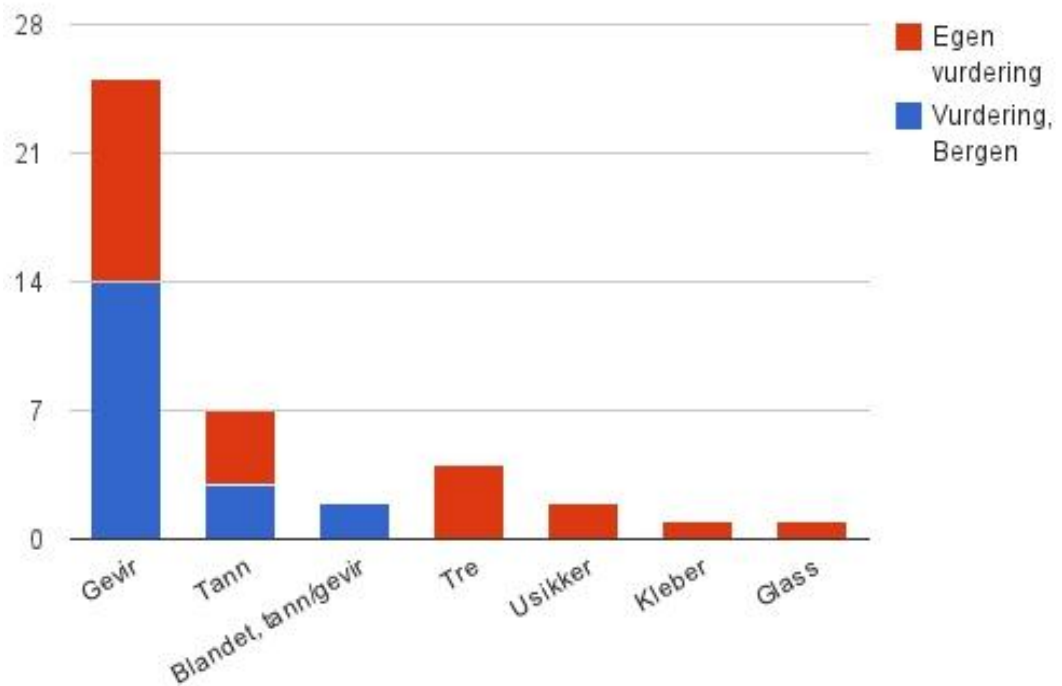

Figur 19: Utvalg av tann (venstre) og gevir (høyre) fra Ts. 5288b. (Foto: Joakim Skomsvoll)

Hvalrossens støttenner er oppbygd av to distinkte og kompakte lag av dentin. Det indre laget tildannes i hulrommene på innsiden og er svakt gjennomskinnelig, mens det ytre laget har en mer homogen sammensetning, og et gulaktig fargeskjær. MacGregor er kortfattet vedrørende hvaltenner, men oppgir at de fleste tannhvaler har udifferensierte, koniske tenner. Spesialiserte tenner påtreffes dog hos narhvalen, som har to støttenner: Den ene er underutviklet og er knapt synlig på utsiden av hodeskallen, mens den andre strekker seg opptil tre meter ut fra skallen i form av et spiralsnodd spyd (MacGregor 1985:18-19).

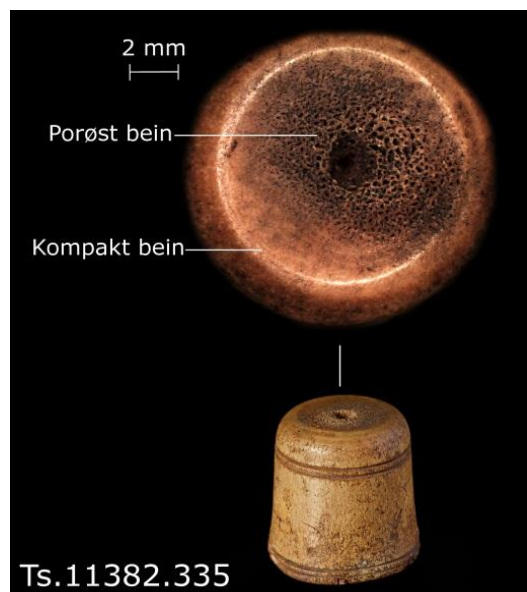
5.1.2: Sammenfatning av analysens resultater

Til tross for at MacGregors gjennomgang gir en konsis og forholdsvis lettfattelig innføring i råstoffenes sammensetning, gir den ingen konkrete holdepunkter eller diagnostiske retningslinjer for gjenstander hvis indre struktur ikke er direkte synlig på overflaten. Om råstoffet er bearbeidet eller påvirket på andre måter, eksempelvis ved polering eller brenning, vil det som regel være vanskelig å gjenkjenne typiske særtrekk som muliggjør slutninger om art og råstoff. Denne problematikken kom klart til syne i Bergen, da vi ikke hadde anledning til å undersøke spillsakenes indre sammensetning direkte, men også fordi store deler av den opprinnelige, polerte overflaten er bevart på mange av sakene. De fleste hadde likevel tilstrekkelig med slitasje til å kunne bestemmes med god feilmargin.

Figur 20: Diagram over fordelingen av råstoff i materialet

Av den totale undersøkte funnmassen på 19 gjenstander, kunne Hufthammer identifisere 14 som gevir og tre funn som tannmateriale. I to funn forekom tann og gevir sammen. Tallfordelingen, gjengitt nedenfor i en tabell (se fig. 22), inkluderer også de gjenstandene som det har tilfalt meg å bestemme i etterkant av analysen. Tabellen illustrerer at resultatene fra analysen avviker sterkt fra det som databasene har oppgitt, og i alt er det enighet om kun tre funn (Ts. 1213, Ts. 11382.334 og Ts. 11382.335). Til tross for at det i enkelte tilfeller var vanskelig å skille mellom bein og gevir, understreket Hufthammer at bestemmelsene av gevir kunne regnes som temmelig sikre. På figur 2 kan man tydelig se den porøse strukturen som var avgjørende for å kunne identifisere store deler av spillsakene som bein, og i dette tilfellet gevir. Det er nødvendig med en kommentar til de store, sirkulære spillebrikkene av type D. Disse er kjennetegnet av et grovt ytre, noe som *kan* tolkes dithen at man ikke har klart å slippe dem så glatte som de andre

Figur 21: Eksempel på porøs gevirstruktur (Foto: Joakim Skomsvoll)

Kapittel 5

beinsakene. Dette kan igjen indikere hvalbein, ettersom denne typen bein mangler den tykke, kompakte ytterveggen (Hufthammer, pers. kom 2011). Som forventet kunne vi avkrefte horn i alle tilfeller. «Reinhorn», foreslått for Ts. 9226a, kan nok leses *reingevir*. I kontrast til bein/gevir, var sakene av tann relativt enkle å identifisere, trass i at det også her ble påtruffet et par usikkerhetstilfeller. Igjen skyldtes dette sakenes overflate. I overensstemmelse med MacGregors beskrivelse hadde de sikre tanngjenstandene gjennomgående en glatt, kompakt/tett struktur, og en gulbrun farge. Hos enkelte, (eksempelvis Ts. 1213), var det endog mulig å se en klar «sonering», eller lagdeling, som er karakteristisk for tannmaterialer (Hufthammer pers. kom). Tabellen nedenfor (fig. 22) viser en komplett, dog forenklet, oversikt over bestemmelsene for hvert funn.

Kapittel 5

Gjenstandsnummer:	Bestemmelse, Hufthammer:	Bestemmelse, dokpro:	Hufthammer, forslag, art:
Ts.859	Gevir	Mangler oppl.	Elg
Ts.1181	Gevir	Hvalbein	Rein
Ts.1213	Tann	Hvalrosstann	Narhval/Hvalross
Ts.2682	Gevir	Bein/horn	Ingen oppl.
Ts.2974	Gevir	Bein/horn	Usikkert
Ts.5288b	Gevir og tann	Bein/horn	Ingen oppl.
Ts.6099am	Gevir	Hvalbein	Ingen oppl.
Ts.6100ci	Gevir	Bein/horn	Rein
Ts.7382h	Gevir	Bein/horn	Ingenoppl.
Ts.7503a	Gevir	Bein/horn	Ingenoppl.
Ts.9226a	Gevir	Reinhorn	Ingen oppl.
Ts.9748k	Tann	Bein/horn	Ingen oppl.
Ts.11105	Gevir	Bein/horn	Rein
Ts.10771b	1: Tann, 2: Gevir	Bein/horn	Ingen oppl.
Ts.11382.200	Gevir	Bein (?)	Rein
Ts.11382.334	Gevir	Gevir	Ingen oppl.
Ts.11382.335	Gevir	Gevir	Usikkert
Ts.11382.336	Tann	Gevir	Ingen oppl.
Ts.11382.337	Gevir	Bein	Ingen oppl.

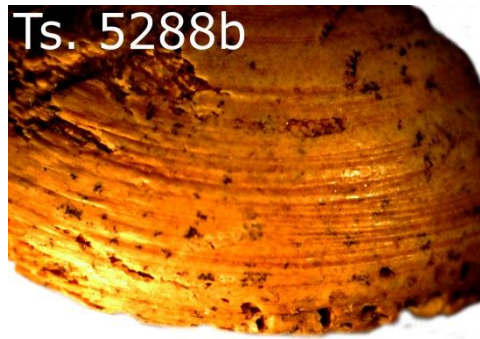
Figur 22: Oversikt over råstoff for enkeltfunn

Kapittel 5

5.2: Produksjonsspor

5.2.1: Dreiespor

Spor etter dreining kjennetegnes ved tynne, regelmessige, dog ofte avbrutte riller eller furer, synlig på gjenstandens overflate (MacGregor 1985:58, Morris 2000:2116). Ved å undersøke gjenstandene med mikroskop har jeg klart å påvise dreiespor på nesten¹⁷ samtlige tilgjengelige brikkefunn fra jernalderen (syv funn¹⁸), og fire av totalt syv tilgjengelige funn fra middelalderen. Utvalget til undersøkelsen ble foretatt på bakgrunn av fysiske trekk som sannsynliggjør dreining. Av denne grunn ble terninger og grovere spillebrikker (type C) ikke undersøkt.

Figur 23: Dreiespor på en spillebrikke av tann
(Foto: Joakim Skomsvoll)

5.2.1: Basehull

Basehullenes opphav og eventuelle funksjon har vært gjenstand for jevnlig debatt i spillforskningen. Ifølge Steinar Kristensen (2007:51) har flere, heriblant Jan Petersen (1914) Sigurd Grieg (1947), Jan Persson (1976) og Karsten Kjer Michaelsen (1992), argumentert for at hullene må stamme fra en festeanordning – antakelig i form av en plugg/tapp – som sørget for at man fikk festet spillebrikkene til spillbrettet. Han viser videre til at det riktignok foreligger spillfunn hvor slike plugg er bevart, blant annet fra et gravanlegg på Orknøyene (se Owen et al. 1999), men argumenterer ut fra sitt eget materiale at hullene mest trolig har sammenheng med produksjonen, og mer spesifikt *dreining*. Her peker han på at de spillebrett som er bevart fra nordiske kontekster har innrissede felt fremfor hull, og at det ikke på noen av de over 300 sørøstnorske brikkene av bein er bevart tapper/plugger, og endog at det på mange av dem er funnet spor «[...] som sannsynligvis stammer fra dreining og polering av brikkene» (Kristensen 2007:53-54). I det nordnorske materialet forekommer basehull på åtte

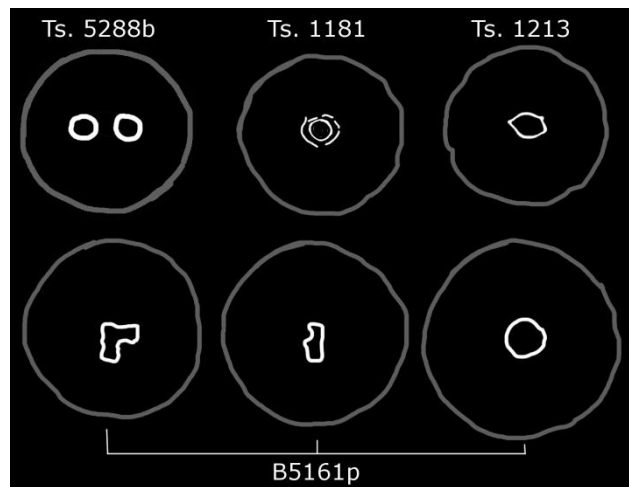
¹⁷Det var ikke mulig å påvise dreiespor på Ts. 7382h, noe som må skyldes slitasjen på overflaten.

¹⁸Ts. 5044c var på dette tidspunktet utlånt til Lofotr vikingtidsmuseum, og er dermed ikke tatt med.

Kapittel 5

av 10 (80 %) av spillebrikkene fra jernalderen, og på to av totalt 20 (10 %) brikker fra middelalderen. De nordnorske brikkene har i likhet med det sørøstnorske materialet ingen spor etter plugger/tapper, og ytterligere er basehullene på jernalderbrikkene på ingen måte uniforme (se fig. 24). I Ts. 5288b fra Steigen forekommer eksempelvis to hull på hver brikke, og dersom disse har sammenheng med plugger er det vanskelig å se hvorfor man anså to hull som nødvendig for å forankre brikkene i brettet (se Kristensen 2007:53). Den samme problematikken gjelder forsåvidt også for B. 5161p, hvor jeg har påvist tre ulike typer hull på brikkene.

Går man ut fra at plugger har vært tilfellet, skulle dette implisere et brett med tre ulike hull – forutsatt at formen på pluggene og hullene har vært likeartede. Tatt i betraktning hvordan bevarte nord-europeiske spillebrett er utformet, er dette høyst usannsynlig. Vanligst er likevel runde og rundovale hull, og i samsvar med Kristensens (2007:53) materiale har flere av de nordnorske spillebrikkene en klart

Figur 24: Ulike typer basehull (Illustrasjon: Joakim Skomsvoll)

elliptisk form, slik at hullenes omriss fremstår med «vinger». Jeg kjenner ikke til bevarte brett eller illustrasjoner fra middelalderen som skulle tilsi bruk av plugger på spillebrikkene. Jeg anser derfor denne problemstillingen som irrelevant for de to aktuelle brikkene fra denne perioden (Ts. 4668 og Ts. 11382.335).

For jernalderbrikkenes vedkommende finner jeg ingen konkrete holdepunkter for å tolke basehullene som festepunkt etter plugger/tapper innsatt på undersiden. Derimot er det mer nærliggende å tolke hullene som et resultat av dreining, en slutning som styrkes ytterligere gjennom dreiesporene.

5.3: Hvem produserte spillsakene?

5.3.1: Håndverk og håndverkere i jernalderen

Ifølge Sigurd Grieg (1936:1-4) eksisterte det trolig ingen klare grenser mellom gårdsarbeid, husindustri og øvrige håndverk i eldre jernalder (500 f.Kr.-570 e.Kr.), og bøndene sto trolig

Kapittel 5

selv bak størstedelen av gjenstandsproduksjonen på gården. Grieg understreker videre at kunnskapen om hvilke håndverk som eksisterte i dette tidsrommet i hovedsak hviler på gravfunnene, hvorfra man har bevarte redskaper/verktøy, så vel som ferdige produkter (Grieg 1936:4). På bakgrunn av senere tids undersøkelser av aktivitetsområder fra folkevandringstiden i Sverige og Danmark, har man imidlertid foreslått at det enkelte steder eksisterte spesialiserte håndverkere som arbeidet under direkte kontroll av høvdingklassen. Det er også en mulighet for at disse spesialistene var ambulerende, og til en viss grad selvstendige (Solberg 2003:159). Foruten de spannførmede leirkarene, som man vet ble produsert i stor skala i eldre jernalder, er det ikke funnet sikre spor etter egne yrkesgrupper i Norge. Et gravfunn fra Vestly i Rogaland, datert til folkevandringstid, er et mulig unntak, da gravgodset inneholdt verktøy som indikerer at den avdøde var finsmed (Solberg 2003:159, Jørgensen 2010:155).

Det antatt eldste funnet i mitt materiale; C. 3890, fra Brønnøy, er lagd av glass, og er utvilsomt en importvare (se Slomann 1959). Ts. 5288b fra Steigen, datert til ca. 400. e.Kr. er dermed det eneste funnet som kan ha blitt lokalt produsert fra denne perioden. Som det fremgår ovenfor er det ikke mulig å trekke noen definitive slutninger om hvem som produserte dem, eller hvorvidt vedkommende hadde noen form for yrkeskompetanse. Det er dog ikke utenkelig at dreiebenken var et vanlig arbeidsredskap på gården, og at den inngikk i produksjonen av husgeråd. Som nevnt var gårdsbrukene på denne tiden primært selvforsynte, slik at basisartikler som kopper, fat og mindre bruksgjenstander, eksempelvis spillebrikker, kunne fremstilles hjemme.

Kildegrunnlaget til å belyse håndverk bedres i løpet av merovingertiden (ca. 560/570-800 e.Kr.), gravgodset på generell basis er mer sparsomt i forhold til tidligere og senere perioder. I norske graver blir redskaper tilknyttet jakt, jordbruk, smiing og trearbeid likevel mer vanlig enn tidligere, og de første handelsplassene, og senere bysamfunnene, med tallrike spor etter spesialiserte verksteder, etableres i Danmark og Sverige (Solberg 2003:181-182).

Som jeg skal behandle mer inngående i forbindelse med vikingtiden, har bakgrunnen for de norske smedredskapene vært gjenstand for stor uenighet i forskningen (Solberg 2003:205). Sigurd Grieg (1922) relaterer dem eksempelvis til smeder sysselsatt i jordbruksbygdene, mens Jan Petersen (1951) mener de kan ha tilhørt både personer som drev med enklere smedarbeid, og yrkessmeder som beskjeftiget seg med mer krevende arbeid, som produksjon av våpen. Et

Kapittel 5

sikrere vitnesbyrd om tilstedeværelsen av en yrkesgruppering i Norge i merovingertiden, er beinkammene, dette til tross for at man ikke har funnet konkrete, produksjonsrelaterte spor, som avfall og halvfabrikata etter slik produksjon. Verktøyet *rasp*, funnet i flere graver på Sør- og Østlandet, er imidlertid oppfattet som et spesialredskap i tilknytning til kamproduksjon. Arne Emil Christensen (1986:130), som har forsket på graver hvor det er funnet verktøy og fangstrelaterte gjenstander sammen, mener at mange av de gjenstander vi finner fra merovingertiden, som kammer, smykker, skip og våpen, er betinget ferdigheter og verktøy som ikke var tilgjengelig for folk flest.

I vikingtiden (ca. 800-1030 e.Kr.) videreføres skikken med å deponere redskaper og verktøy med de døde, og som i merovingertiden påtreffes nå jordbruksredskaper, snekker- og smedredskaper relativt ofte i gravene. Ifølge Solberg (2003:223-238) forekommer smedverktøy i omlag 10 % av gravfunnene på landsbasis, mens Roger Jørgensen (2010:142-160) oppgir en noe høyere prosentandel i Nord-Norge, estimert til omlag 15 % av alle undersøkte gravfunn fra Nordland og Troms (Den eldste av disse er datert til omkring 700 e.Kr.). Jørgensen stiller seg likevel tvilende til hvorvidt det er riktig å betegne dem som «smedgraver», og viser til at de fleste inneholder verktøy som er like velegnet til bein- og trearbeid. Han påpeker dessuten betydningen av det gammelnorske ordet *smid*, som betegner en person som i tillegg til å smi, også bearbeidet tre og bein (ibid).

Sigurd Grieg (1936:11) er av den oppfatning at håndverkerne i Norge i vikingtiden enten må ha vært tilknyttet høvdingene, vært ambulerende, eller oppholdt seg i bygdene. Han oppgir skipsbygging, treskjæring, steinhuggerkunst, metallkunst, våpensmiing, kam- og skomakeri som de mest sentrale kunsthåndverkene, men finner at de to siste, inkludert snekkerarbeid, trolig inngikk i husfliden, og dermed lokalproduksjonen på gården. Ser vi på spillebrikkene i materialet må man, dog med unntak av beslaget i B. 5161p (Hamarøy), innse at det ikke dreier seg om gjenstander som stiller særlig høye krav til teknologi, verktøy eller kunnskap. Det er derfor er det nærliggende å tro at sakene kan ha blitt fremstilt lokalt. Man kan også gå ut fra at relativt lett tilgang på gevir og tann, som vi har sett er de to mest brukte råmaterialene, har lettet produksjonen av denne typen gjenstander. Fra den nordnorske høvdingen Ottars beretning til den engelske kong Alfred, nedskrevet på slutten av 800-tallet, får vi vite at reinsdyr, og derfor implisitt også gevir, var blant de «varer» som høvdingene tilegnet via samene. Det går også frem at Ottar selv skal ha eid et stort antall reinsdyr (Holmsen 1976:57).

Kapittel 5

Hvalrosstann skal høvdingene derimot ha anskaffet ved å reise til Kvitsjøen (Bratrein 1995:19).

Bronsebeslaget på brikken fra Hamarøy (B. 5161p) samsvarer ikke med noen av de kjente norrøne stilartene. På bakgrunn av paralleller fra Birka, vil jeg heller postulere et mulig østlig opphav. Beslaget deler stiltrekk med flere rosettbeslag (*quatrefoils*) fra denne byen, som man har tolket som en attest på stedets kontaktflater med bysantinske, islamske og vesteuropeiske handelssentra. Foruten de fra Birka, er det gjort to funn av beslag med tilsvarende fasong i graver fra Uppland i Sverige og fra Gnëzdovo i Russland (se fig. 25) (Hedenstierna-Jonson og Olausson 2006:15-41). Mange av beslagene har opprinnelig vært festet på ulike typer krigsbekledning- og utstyr, som kogger, sabeltasker og belter. Men i Birka er de fleste omformet og gjenbrukt som anheng (ibid).

Figur 25: Fra høyre: B. 5161p, samt beslag fra Gnëzdovo og Uppland (etter Hedenstierna-Jonson & Holmquist Olausson)

5.3.2: Generelt om materialet fra middelalderen

Her vil jeg kort gjengi spillsakenes formale og dekorative beskaffenhet, og vurdere hvorvidt vi står ovenfor det McLees (1990:170) kaller «*impromptu*»-gjenstander, det vil si lokalt fremstilte produkt som ikke har stilt store krav til ferdigheter eller verktøy, eller gjenstander produsert med sikte på salg. I samsvar med spillmaterialet fra Bergen og Trondheim er det markante kvalitetsforskjeller i det nordnorske tilfanget fra middelalder/nyere tid. Ser vi nærmere på type F, er det innlysende, her på bakgrunn av dekor og symmetri, at de fleste er dreid (se eks. Ts. 11022z, Ts. 6099am og Ts. 6318a). I tillegg har to av dem grunne, sentralt plasserte forsenkninger på oversiden (se Ts. 6314be og Ts. 6318a). Dette vil jeg tolke som spor etter et av festepunktene på dreiebenken. Men det er også mulig at forsenkningene hadde en dekorativ funksjon. To brikker av type F er svakt ovale (Ts. 11022ae og Ts. 11022af), og trolig tilskåret for hånd. Det samme er mulig for to de mer «anonyme» brikkene fra Harstad; Ts. 11022ab og Ts. 11022ac.

Kapittel 5

Ifølge Jørn Henriksen (2011:181) ble det funnet konkrete rester etter dreining av spillebrikkene under utgravingsarbeidet i mangeromstuften i Kongshavn. Dette forklarer hullene på toppen på Ts. 11382.334- og 335, samt symmetrien på dekoren og brikkene som helhet. Sokkelen på Ts. 4668 fra Røst og Ts. 11105 fra Hasvik tilsier også dreining, men hodesegmentene er skåret til for hånd, og med et detaljnivå kan indikere at håndverkeren har hatt en viss – dog ikke nødvendigvis fagkyndig – kjennskap til finere utskjæringsarbeid. Sjakk-kongen fra Trondenes (Ts. 6318dr) skriver seg kanskje fra samme verksted, eller i det minste håndverkstradisjon, som står bak tilsvarende brikker fra Bergen og Trondheim (McLees 1990:58).

Til kontrast er samtlige brikker av type C svært enkle i formen. Disse mangler dekor og er etter alt å dømme tilskåret på frihånd, og *impromptu*. Dette gjelder Ts. 11382.200 og Ts. 11382.337 fra Kongshavn, Ts. 12014.55 fra Torsken, og Ts. 6318ag. Bortsett fra nummereringen er det ikke etterlatt spor som henfører direkte til produksjonen av terningene. Man vet imidlertid at nord-europeiske terninger vanligvis ble fremstilt av gevir og bein. Gevir rangerte sannsynligvis høyt fordi det tilbød store områder med kompakt materiale, og dermed en så uniform terning som mulig (MacGregor 1985:131). Ser vi på fordelingen av råstoffene (kapittel 5.1.2) finner vi da også gevir hos halvparten av terningene, og tann på de resterende.

Det er påvist punktsirkler på 13 av 14 terninger, inkludert det ene funnet fra jernalderen (B. 5161q), og på to av totalt 22 spillebrikker. Større, konsentriske ringer/sirkler forekommer på totalt syv spillebrikker. Punktsirklenes symmetri indikerer at håndverkeren har brukt et presisjonsverktøy. Likevel er plasseringen gjort på frihånd og tilsynelatende vilkårlig, uten hensyn til sirklenes samlede komposisjon. Dette kommer eksempelvis klart frem på Ts. 11022ah fra Harstad. Punktsirklene og de konsentriske sirklene/ringene er sannsynligvis fremstilt med et spesialisert bor, utstyrt med spisser med ulik radius etter ønsket antall sirkler og bredde (MacGregor 1985:60-61, Christensen 1986:131).

Flere av de form- og dekorelement som her er trukket frem, gir et inntrykk av en funnmasse av både yrkesrelatert og amatørprodusert art. Det er grunn til å tro at sjakk-kongen (Ts. 6318dr), og kanskje også de to andre figurative spillebrikkene (Ts. 4668 og Ts. 11105) har krevd en viss yrkeskompetanse. Dette er ikke et moment jeg vil følge opp her, men for sjakk-kongens vedkommende er det som nevnt mulig å sannsynliggjøre Trondheim som opphavssted. To av de mer beskjedne sakene fra Kongshavn (Ts. 11382.200- og 337) er

Kapittel 5

utvilsomt produsert lokalt, spesielt med tanke på at det er gjort funn av produksjonsavfall etter dreining av andre brikker på lokaliteten.

Kapittel 6: Hva har man spilt?

I dette kapitlet vil jeg gi et forsøk på å knytte spillsakene opp mot spesifikke typer spill. Dette har vist seg svært vanskelig for store deler av materialet. For jernaldersakenes vedkommende er det ikke overlevert samtidige, skrifthistoriske kilder som gir direkte innsyn i spillenes regelverk, ei eller spillsakenes fysiske utforming. Ved å sammenstille historiske og arkeologiske kilder har man riktignok mye bedre forutsetninger for å knytte spillsaker fra historisk tid til bestemte spill, men også for denne perioden har det vist seg vanskelig å utbrodere enkelte spill i detalj (Murray 1978:1). I nordiske spillstudier har det vært vanlig å anvende analogislutninger basert på kontinentale kilder som en tilnærming til spillsakenes opprinnelige bruk. Dessuten har det islandske sagamaterialet blitt anvendt retrospektivt for å bøte på kildemangelen fra jernalderen, og som en samtidskilde til å kaste lys over forholdene i middelalderen (Guttormsen 2001:5).

6.1: Jernalderen

Mens Oluf Rygh ikke kom med noen spillrelaterte tolkninger, har Jan Petersen satt de norske brikketypene fra eldre jernalder i tilknytning med antikke spill. Petersen fremhever brikkenes form, råstoff og antall, og finner at det generelt er stort samsvar mellom norske, romerske og kontinentalgermanske funn: «*det er ikke saa let at paavise likheten mellem det spil som fremgaar av de norske jordfund og det klassiske bretsfil. Men paatagelige likheter er der dog*» (Petersen 1914:80). Med disse korrelasjonene som utgangspunkt, samt de spill som kjennes ved navn fra romerske samtidskilder, konkluderer han med at de norske spillebrikkene fra eldre jernalder mest sannsynlig tilhører romerske spill, og mer spesifikt *ludus latruncolorum* eller *ludus Duodecim Scripta* (ibid:80-82). Steinar Kristensen (2007:86) sier seg delvis enig med Petersen angående de sørøst-norske spillsakene fra eldre jernalder. Også han anser *ludus latruncolorum* som en rimelig kandidat for glassbrikkenes vedkommende. Kan man således utlede det samme for de to eldste funnene i materialet; C. 3890 fra Brønnøy, og Ts. 5288b fra Steigen?

Et gjennomgående problem med de romerske kildene er at de ikke gir konkrete opplysninger om hvordan *ludus latruncolorum* ble spilt, men vage beskrivelser av dets prinsipper (Kristensen 2010:16, Bell 1979:33). Dessuten må man ta høyde for at dette var spill som antakelig har eksistert i mange varianter, noe bevarte brett taler for (Berglund 1970:89).

Kapittel 6

Robert Charles Bell (1979:84-85) viser til tre romerske kilder for å rekonstruere *ludus latruncularum*: Den første, Varro, opplyser kun at spillebrettet var dekket av linjer og ruter, mens de to andre; Ovid og Saleius Bassus, er mer utfyllende: Ovid beskriver hvordan brikkene var lagd av glass og endog av dyrebare steiner, samt et karakteristisk slagprinsipp hvor man slo ut én av motstanderens brikker ved å omringe den med to av sine egne. Saleius Bassus' beskrivelse, nedtegnet i det første århundret etter Kristus, oppgir som Ovid at spillebrikkene bestod av glass, og at de var differensiert ved farge: «*Cunningly the pieces are disposed on the open board, and battles are fought with soldiery of glass, so that now White blocks Black, now Black blocks White*» (Bell 1979:84)

Robert Charles Bell (1979:86-87) har forsøkt å rekonstruere *latruncularum* med utgangspunkt i et brett med 8 x 7 ruter fra Chester i England. Ifølge Bell skal spillet ha utartet seg som en strid mellom to jevnstore partier, med 16 brikker på hver side. Spillet foregår i to faser: Først skal hver spiller utplassere to brikker på brettet etter tur. Når samtlige 32 brikker er plassert, skal hvert parti suppleres med én blå brikke, kalt *Dux*. I fase to er målet å slå ut motstanderens brikker¹⁹, men spillet kan i teorien også avsluttes dersom begge parter er stengt inne slik at ingen gyldige trekk kan tas. Ved å hoppe over fiendens brikker, tror Bell at *Dux* kunne brukes som et middel for å bryte «blokaden», og dermed fiendens formasjon. Han understreker dog at de skriftlige kildene verken taler for eller mot tilstedeværelsen av en slik brikke, men viser blant annet til veggmalierier fra Pompeii, hvor avbildede brikker på et antatt *latruncularum*-brett er gjengitt i tre farger. I en romersk militærforlegning i England er det dessuten funnet 21 hvite, fem svarte, og to blå brikker sammen, men uten tilhørende spillebrett (Bell 1979:86).

Utgår man fra typologi og kronologi, er det ikke urimelig å relatere funnet fra Brønnøy (C. 3890) til en variant av *ludus latruncularum*. De fire sorte og de to gule brikkene, slik beskrevet i kapittel 5.3, vil således kunne representere de to partiene i spillet, mens den resterende, grønne brikken, kan være en *Dux*, dersom man følger Bells rekonstruksjon. Det er selvfølgelig også en mulig at den grønne brikken har fungert som en slags reservebrikke, eller simpelthen inngått i det «gule partiet», siden begge er transparente. Grunnen til at brikkene er så få, kan ha sin forklaring i det Kristensen (2010:86) kaller *pars pro toto*, som viser til en skikk hvor man bare la ned «deler av helheten» i graven.

¹⁹ Trekket for å slå ut en motstanderbrikke går ut på å fange denne mellom to egne brikker (se Bell 1979:86-87 for full utbrodering).

Kapittel 6

Som jeg var inne på i kapittel 2, er Vimosefunnet fra Fyn i Danmark tolket som et uttrykk for at nord-germanske stammer allerede omkring 400 e.Kr. hadde videreutviklet romerske spill etter egne behov (Kjer Michaelsen 1992:25). En kan dermed ikke utelukke at funnet fra Steigen (Ts. 5288b), som er datert til omtrent samme tid, representerer en slik variant eller eventuelt en overgangsform til senere spilltyper. Men siden brikkene ikke ligner de fra Vimose, men heller synes å være lokalproduserte etterlikninger av germansk-romerske forbilder (se Krüger 1982:324-325), vil jeg tro at det dreier seg om et romersk spill.

Funnet (Ts. 5288b) omfatter 58 mer eller mindre intakte brikker, samt to fragmenter som taler for at settet opprinnelig har talt 59 eller 60 brikker. Det er imidlertid ingenting ved brikkenes ytre, ei eller variasjonsbredden, som antyder hvordan eller hvorvidt brikkene representerer to partier. Det store antallet synes likevel å indikere minst ett komplett spillsett. På bevarte spillebrett fra England er de vanligste rutekombinasjonene 7 x 8, 8 x 8 og 9 x 10 ruter, hvilket gjør det fristende å foreslå samme oppsett for Ts. 5288b. Problemet er at det ikke foreligger kilder som opplyser konkret om hvor dype linjene i formasjonen, eller brikkeantallet i bredden, har vært. Murray (1952:33) mener

Figur 26: Rekonstruksjon av ludus latruncolorum fra en romersk grav i Essex (Etter Hawkes 1996)

imidlertid at ordet *mandra* (flokk med kveg), som er brukt allegorisk i et dikt av Juvenalis (eng: *Juvenal*), indikerer et antall tilstrekkelig til å fylle to eller tre rader på hver side av brettet. Regner man ut fra den bredeste linjen på et spillebrett med 9 x 10 ruter, vil Ts. 5288b kunne fylle tre rader, men ikke medregnet *Dux*.

I de siste 20-30 årene har det vært vanlig å relatere spillebrikker fra yngre jernalder, og især vikingtiden, til *hnefatafl*, (se Berglund 1970, Kristensen 2010, Dahl 2010, Owen & Dalland 1999, Lundström & Øye Sølvsberg 1977:10), som sjakkhistorikeren Murray rekonstruerte ut fra Carl von Linnés' reiseberetning fra Lappland (se kapittel 2). Den siste til å drøfte Murrays rekonstruksjon er Lars Berglund (1970), som befatter seg med spillfunn fra Birka. Berglund viser til at komposisjonen av flere av funnene fra Birka, med styrkeforholdet på 2:1 og forekomsten av én særegen «kongebrikke», eller *hnefi*, korresponderer med Linnés beskrivelse av *tablut/dablo*, hvor åtte «svensker» kjempet mot 16 «moskovitter».

Kapittel 6

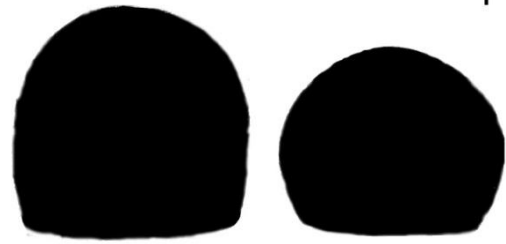
I de islandske kildene er det bare Frithiofs Saga og Hervararsagaen (på norsk?), som gir noen ledetråder til hvordan *hnefatafl* ble spilt. Berglund imøtegår dette blant annet ved å støtte seg på det engelske Æthelstanmanuskriptet fra 900-tallet, som gir en fullstendig og nøktern skildring av en *hnefatafl*-variant tilsvarende størrelsen på Vimose-brettet (Murray 1952:61), samt walisiske kilder fra middelalderen, hvor spillet går under låneordet *tawlbwrdd*. Samtlige kilder angir et styrkeforhold på 2:1 + *hnefi*, og i sistnevnte er brikkeantallet dessuten det samme som i *tablut* (ibid:81-87).

Hvorvidt de nordnorske spillebrikkene fra yngre jernalder har tilhørt *hnefatafl* er vanskelig å fastslå sikkert. Dels skyldes dette brikkenes ensartethet, som gjør det problematisk å fastslå om brikkene har vært inndelt i rett styrkeforhold, og dels at det kun er to potensielle «kongebrikker» eller *hnefi* i materialet (B. 5161p og Ts. 1181). Videre, og slik poengtert tidligere, kan brikkeantallet være direkte misvisende og således uegnet til slutninger om funksjon. Dette er åpenbart nok for Ts. 1474 (Gildeskål k.) og Ts. 2974 (Hadsel k.), med bare henholdsvis én og to brikker. Det er imidlertid like aktuelt for de større funnene. Eksempelvis vet vi fra rapportene om at funnet fra Holkestadvika i Steigen (Ts. 1213) og det fra Tjøtta (B. 115) mangler et ukjent antall spillebrikker.

I en publikasjon vedrørende et spillfunn fra Sanday på Orknøyene, har arkeologen Olwyn Owen (1999) forsøkt å spillbestemme en samling brikker som i form er svært like flere av de nordnorske funnene. Owen baserer sin tolkning på størrelsesforholdet mellom brikkene, og finner at de trolig har vært inndelt i tre partier, hvorav én konge (*hnefi*), åtte forsvarere og 13 angripere. Hun legger til at settet antakelig er ukomplett, ettersom styrkeforholdet ikke korresponderer med Murrays rekonstruksjon (Owen et al. 1999:128). Jeg har videreført Owens tilnærming ved å bruke et punktdiagram (se fig. 28 og 29) til illustrere forholdet mellom brikkenes høyde- og breddeverdier. Hensikten er å se hvorvidt det er finne holdepunkter for en eventuell inndeling av brikkene i partier, og herved om man kan si noe om hvilken type spill de har tilhørt. Jeg har tatt utgangspunkt i to av funnene fra Nordland, henholdsvis Ts. 1181 fra Steigen, og Ts. 2682 fra Hamarøy. Grunnen til at de øvrige funnene er utelatt, skyldes dels brikkenes bevaringstilstand, og dels antall. Begge utgjør kildekritiske moment som umuliggjør en representativ måling. Det vil likevel være verdt å understreke at jeg har observert en tydelig forskjell i størrelsen på brikkene i B. 5161p. I mangelen på individuelle målinger har jeg illustrert denne forskjellen i fig. 27.

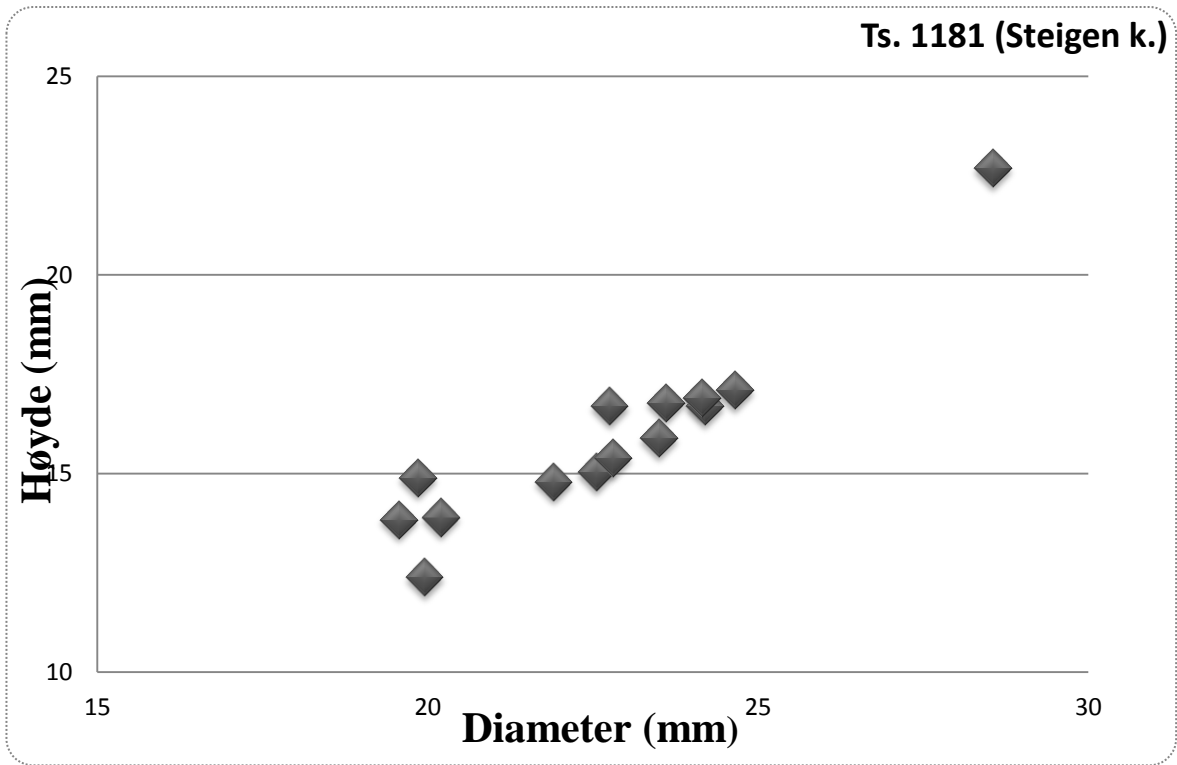
Kapittel 6

Målingen av Ts. 1181 (se fig. 28) viser to konsentrasjoner: I den ene er den relative høyden og bredden på fire av brikkene en anelse mindre enn de øvrige 13 brikkene. Flere av dem tangerer imidlertid i høyde, og den største størrelsesforskjellen ligger i således i breddeforholdet. Selv om størrelsen på brikkene åpenbart ikke er representativ for hvordan

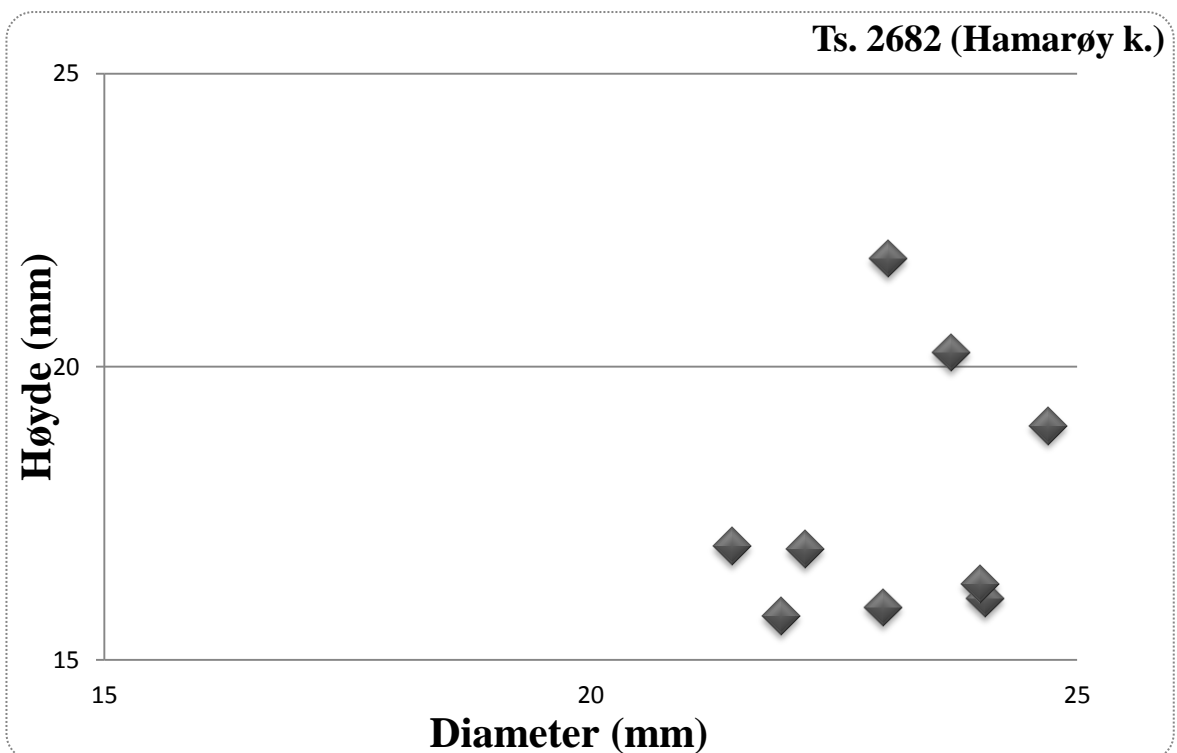

Figur 27: Visualisering av størrelsesforholdet mellom to brikker fra B. 5161p

de opprinnelig har sett ut, er den ene brikkens bredde- og høydedifferanse til de øvrige neppe tilfeldig. Dette kan indikere at brikken har hatt en spesiell funksjon på brettet. Til sammenligning er forholdet mellom brikkene i Ts. 2682 (se fig. 29) mer tvetydig. Størrelsesforholdet mellom brikkene gir, akkurat som for Ts. 1181, en antydning til to konsentrasjoner. Problemet er at spredningen er større, og differansen mellom konsentrasjonene er bare tydelig i henhold til høydeverdiene.

Figur 29: Punktdiagram over den relative forskjellen mellom bredde og høyde på hver brikke i Ts. 1181

Figur 28: Punktdiagram over den relative forskjellen mellom bredde og høyde på hver brikke i Ts. 2682

Kapittel 6

Et moment som Owen ikke har tatt høyde for, er muligheten for at brikkene kan ha tilhørt andre spill. Som vi så i kapittel 2, er man kjent med at både *míl* (mølle) og sannsynligvis *hnettafl/halatafl*, også ble spilt i vikingtiden. Heller ikke Kristensen (2007:86-89) synes å anse slike spill som aktuelle, og ingen av de forannevnte diskuteres i hans spilltolkninger. Både Inga Lundström (et al. 1977:13) og Christopher McLees (1990:165) har postulert at man antakelig gjorde bruk av det samme settet med brikker i forskjellige typer spill, og begge peker på kompatibiliteten mellom *hnefatafl* og *hnettafl*. Som jeg var inne på i kapittel 2 er *hnettafl* (senere kalt *refskak*) tolket som en norrøn forløper til det moderne rävspelet, eller *fox and geese* på engelsk (Lundström et al. 1977:13, McLees 1990:166).

Hnettafl går ut på at én utmerket brikke, nevnt *húnn*, (bjørn), skal nedlegge 12 identiske «*halatafler*», det vil si buskapen. Buskapen skal på sin side parere ved å forsøke omringe/inneslutte bjørnen i et av hjørnene på spillebrettet. Spillet deler i så måte flere likhetstrekk med *hnefatafl*; først ved det ujevne styrkeforholdet – og videre som en implikasjon av dette forholdet – ved at én av brikkene (det vil si bjørnen), må ha vært differensiert enten ved form, størrelse og/eller farge. I en referanse til *hnettafl* i den islandske *Hervararsagaen* fremgår det at bjørnen (*húnn*) var «*járni urinn i kring*», som betyr at den var utstyrt med et beslag av jern med åtte horn, men uten hode (Lundström et al. 1977:12-13). I denne sammenhengen er det er verdt å trekke fram den ene brikken med bronsebeslag fra Nes i Hamarøy kommune (B. 5161p). Dette funnet er særlig interessant fordi det også inneholdt terninger. Den rådende oppfatningen er at *hnefatafl* var et rendyrket ferdighetsspill, spilt uten bruk av terninger (Berglund 1970:87, Kristensen 2007:89). Bevarte brett fra vikingtiden, eksempelvis Gokstad-brettet, synes uansett å understøtte Lundströms og McLees' forslag. Dette brettet har *míl*-mønster på den ene siden, og *hnefatafl* på det andre. Av den grunn må man ikke se bort fra at brikkene ble brukt i flere typer spill. Men dersom man tolker størrelsesforholdet mellom de tre ovennevnte funnene som et tilsiktet formtrekk, er det nærliggende å tro at de har tilhørt *hnefatafl*.

6.2: Middelalderen

Resultatene fra typeanalysen viser at spillmaterialet fra Nord-Norge korresponderer godt med typer fra både Bergen og Trondheim, og i enkelttilfeller også Oslo. Det burde derfor la seg gjøre å basere en komparativ funksjonsanalyse på dette materialet. Det er viktig å påpeke at materialtilfanget fra disse byene også innbefatter bevarte spillebrett, som sammenstilt med spillebrikkene viser mer konkret til hvilke spill som har eksistert. Materialet fra Bergen og

Kapittel 6

Trondheim indikerer som tidligere nevnt et utviklingsforløp hvor sjakk (*skáktafl*) og *kvátrutafl/kotra*, som var en nordisk *tables*-variant (se nedenfor) får fotfeste og til slutt blir de to enerådende brettspillene blant, mens *hnefatafl* etter hvert forsvinner (McLees 1990, Lund 2010). Som det også fremgikk i kapittel 2, omfatter *tables*-gruppen en lang rekke²⁰ europeiske brettspill som av hensyn til regelverk, form og komposisjon har lignet svært på dagens backgammon. Som i backgammon bestod brikkene som regel av flate, sirkulære skiver, men middelalderens brikker gjerne var en god del større og dekorert på oversiden. I tillegg inngikk to eller tre terninger i alle spill av denne gruppen (Murray 1941:57-58). Basert på islandske og hjemlige skriftlige kilder, og spilllets utbredte popularitet på kontinentet, regner McLees (1990:168-169) det som sannsynlig at store, runde og flate brikker (Type F) har tilhørt *kvátrutafl/kotra*. Ifølge Lund (2010:59-60) kan en del av brikkene, og mest sannsynlig de minste, også ha tilhørt *alquerque* (se Murray 1952:65), men McLees (1990:36) bemerker at det ikke foreligger avgjørende bevis for at spillet eksisterte i Skandinavia i middelalderen. Det er på den annen side heller ingenting som motsier bruken av typiske *kvátrutafl*-brikker i *míl*, ettersom dette spillet kan spilles med ethvert sett differensierte brikker (ibid:168).

Figur 30: Tresnitt av et tables-spill (trolig *kvátrutafl*) fra (Olaus 2010)

Tatt i betraktning det typologiske og kronologiske samsvaret mellom sirkelformede brikker (type F) fra Bergen, Trondheim og Nord-Norge, er det rimelig å relatere de nordnorske brikkene med sikre middelalder-dateringer til *kvátrutafl*, eller eventuelt til *alquerque*, selv om relasjonen til sistnevnte spill er svært usikker. Ytterligere må altså *míl*, eller mølle, inkluderes som en mulighet. Dette gjelder følgende funn fra Trondenes (Harstad k.): Ts. 6314be, Ts. 6318a, Ts. 11022ab, Ts. 11022ac, Ts. 11022ae og Ts. 11022af. Det knytter seg stor usikkerhet til funksjonen til de resterende brikkene av type F. Dette gjelder Ts. 592, Ts. 11022z og Ts.

²⁰ Murray (1941:59) har talt 25 ulike versjoner av *tables*.

Kapittel 6

11022ad (alle fra Harstad), samt Ts. 6099am og Ts. 6012vp, fra Torsken, siden ingen av dem kan tidfestes mer nøyaktig enn «middelalder» eller «middelalder/nyere tid». Man vet at dam (eng: *draughts*), som oppsto ved en sammensmelting av *alquerque* og sjakk, ble populært i løpet av 1500-tallet (McLees 1990:169), og man kan ikke se bort fra at flere av brikkene med usikre dateringer har tilhørt dette spillet.

Selv om det er bevart svært få komplette sjakksett fra middelalderen, gir skrifthistoriske skildringer og illustrasjoner et relativt godt overblikk over sjakkbrikkenes formale utviklingsforløp i middelalderen (Murray 1913:756). Det er også antatt at dette forløpet foregikk noenlunde parallelt i Europa og Skandinavia (McLees 1990:31-33). I mitt materiale er det således mulig å identifisere Type C (kjegleform/konisk form), D (arabisk form) og E (*antropomorf/zoomorf* form) som sjakkbrikker. Type C, som innbefatter enkle, koniske brikker uten dekor, representerer sannsynligvis sjakkbønder. Bøndene har siden spillets tilkomst har vært de mest simplistiske brikkene på brettet, slik tilfellet er i dag (Wilkinson 1943:275). Det bør tilføyes at samme tolkning er gitt typeparalleller fra Trondheim og Bergen (se McLees 1990:54-55, Lund 2010:41). En annen sannsynlig sjakkbonde er Ts. 11382.336 – den ene av tre brikker fra Berlevåg av type D. Brikken står i stil med flere av bøndene fra Isle of Lewis (se Carelli 1998:144), Trondheim (McLees 1990:54) og endog med bønder fra et komplett sjakksett fra Iran²¹, datert til 1100-tallet. Hvilken funksjon den andre brikken av type D (Ts. 11382.335) har hatt er uklart, men dens romlige tilknytning til forannevnte funn (samt Ts. 11382.337) indikerer at de har tilhørt samme sett, og dermed sjakk. Dersom dette stemmer, har bøndene imidlertid vært påfallende uensartede, og ifølge Murray (1913:765) er det ingen grunn til å tro at bønder fra samme sett var differensierte i form. Derfor skal man

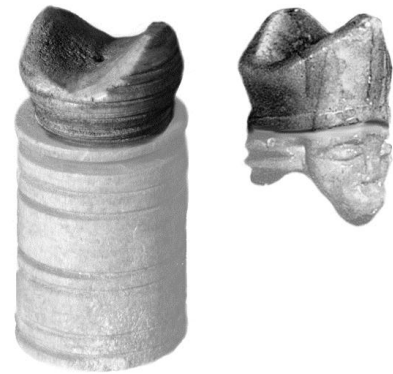
Figur 31: Sjakkbrikkene fra Kongshavn (etter Henriksen et al. 2011)

²¹ (<http://www.metmuseum.org/en/exhibitions/listings/2011/the-game-of-kings-medieval-ivory-chessmen-from-the-isle-of-lewis/exhibition-blog/game-of-kings/blog/shah-mat>)

Kapittel 6

ikke se bort fra at Ts. 11382.336, med sitt mer sofistikerte preg, representerer en «offiser»; altså enten dronning, springer, eller tårn.

Toppsegmentet med de to loddrette «utstikkerne», har ledet meg til å tolke den siste brikken av type D fra Berlevåg (Ts. 11382.334) som en biskop (løper). Ifølge Wilkinson (1943:274) forvrengete araberne det som opprinnelig hadde vært stridselefanten i indisk sjakk, til en abstrahert figur med to utskytende horn på toppen. I Europa gjennomgikk brikken flere modifiseringer i middelalderen, som bidro til at hornene til slutt kunne assosieres med biskopens *mitra*. En kjenner til mange europeiske løpere iført *mitra* fra middelalderen, hvoriblant et eksemplar av figurativ type i elfenbein fra Danmark (se Wichmann og Wichmann 1960). Likheten mellom toppen på Ts. 11382.334 og denne løperen er illustrert i figur 32. Ts. 4668 fra Røst, og Ts. 11105 fra Sørvær tilhører også sjakk, men det foreligger til min kjennskap ingen norske motstykker til disse brikkene.

Figur 32: Ts. 11382.334 (til venstre), og et utsnitt fra dansk løper fra 1100-tallet (Etter Wichmann & Wichmann 1960)

Når det gjelder Ts. 4668, skal det dog finnes en sjakk-konge med tilsvarende form fra Schleswig (McLees 1990:33). Ts. 11105 er sannsynligvis en springer, og den foreslåtte «kalven» på toppen forestiller antakelig en hest.

Kapittel 7: Hvem har spilt?

I dette kapitlet vil jeg forsøke svare på *hvem* som spilte spill innenfor den geografiske og kronologiske rammen som avhandlingen forholder seg til. Vedrørende «*hvem*», siktes det først og fremst til spillsakenes sosiale affinitet, eller med andre ord *hvilke grupper* i samfunnet som befattet seg med spill. For jernaldersakenes vedkommende er det naturlig å drøfte hva gravene og gravgodset uttrykker om den døde personens posisjon i samfunnet, dette fordi det primært er fra graver at spillsaker har overlevd, og fordi gravlegging i haug eller røys tradisjonelt har blitt oppfattet som en skikk forbeholdt personer med fremtredende roller i jernaldersamfunnet (Solberg 2003:31, Steinsland 2005:340). Etter min mening vil det imidlertid være like interessant å drøfte de bakenforliggende årsakene til at spillebrikker og terninger ble deponert som gravgods, og hvorvidt det kan si noe om den avdøde person. For å belyse boplassfunnene fra middelalderen, har jeg tatt utgangspunkt i bygdebøker og andre lokalhistoriske bidrag inneholdende arkeologiske og skrifthistoriske opplysninger, i tillegg til tolkninger om stedenes sosiale og etniske sammensetning.

7.1: Jernalderen

Gravkontekstene har naturlig nok bidratt til å farge synet på jernalderens spill som et statusfenomen, og et gjennomgangstema i tidligere forskning er oppfatningen om at spillebrikker og terninger har besittet symbolsk betydning. I forbindelse med vikingtidsmaterialet, har Whittaker (2006) og Kristensen (2007) fremhevet spillsakenes tilknytning til mannlige høystatusgraver med fullt våpensett, og med dette postulert en relasjon mellom ferdigheter i brettspill og kvaliteter verdsatt blant den militære eliten; som evnen til å tenke strategisk og planlegge framover i tid. Whittaker tar imidlertid forbehold om at det er funnet graver fra Birka hvor kvinner er gravlagt med spillutstyr, og at man derfor må ta høyde for at spillsaker også kunne kommunisere status generelt, og på tvers av kjønnene (Whittaker 2006:108). Som forannevnte forfattere har Solberg (2006, 2007) merket seg spillsakenes hyppige opptreden i elitegraver. Hun argumenterer derimot for at sakene, og spesielt terningene, kan ha vært brukt i rituelle sammenhenger, og dermed innehatt religiøst tankegods. Ifølge Solberg tydde germanske folkeslag ofte til spådomsriter for å få innsikt i gudenes vilje. Blant annet lot man personer med religiøse roller observere, og «lese» fugler og dyr, og særlig hester (Solberg 2007:267-268). I forbindelse med det nordiske spillmaterialet, fremhever hun at spådomsriter også inngikk i det norrøne blotet, og at man trolig benyttet trebiter eller terninger til å spå med (Solberg 2006:4). Hos goterne hadde hver *kuni*, som var

Kapittel 8

den mest sentrale politiske enheten i samfunnet, et eget presteskap tilknyttet seg, og disse prestene skal ha hatt egne smykker og armringer som uttrykk for verdighet. Solberg peker på at det i flere spillsaksbærende graver også forekommer pendler og armringer, i tillegg til beingfragmenter fra hest og fugl. Dette tar hun som en mulig inntekt for at de som spilte spill i jernalderen også utøvde religion (Solberg 2007:267-268).

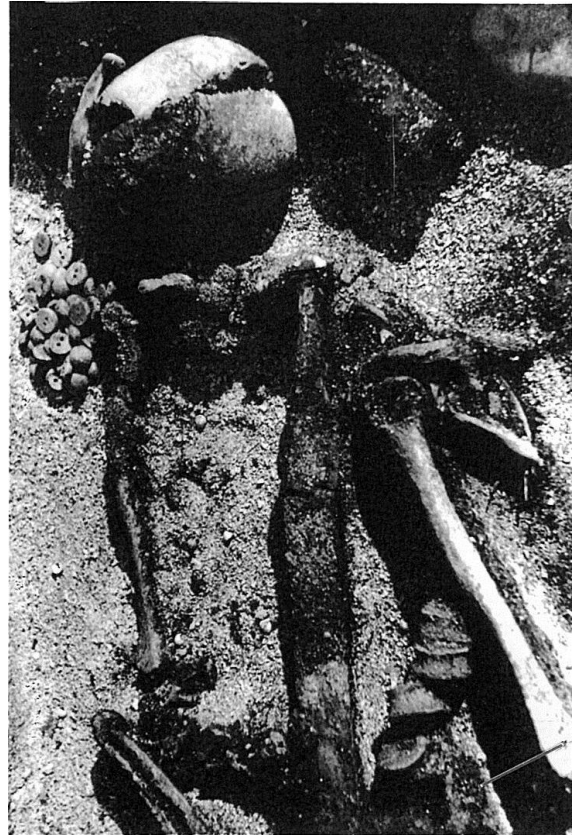
Dahl (2003:89) mener at forekomsten av brettspill i graver må sees i lys av hva de pårørende oppfattet som vesentlig for den avdødes tilværelse i dødsriket. Hun tror derfor at de som fikk med seg spillsaker i døden hadde et nært forhold til spill i livet. Ifølge Kristensen (2007:5) er denne muligheten drøftet tidligere i en avhandling av Martin Sandberg²² (1994), som hevdet at forklaringen lå i nettopp den døde interesse for spill. I likhet med Solberg, tolker Dahl (2003:43) brettspill som et fenomen med sterke religiøse og symbolske konnotasjoner. Men hun er imidlertid også enig med Whittaker (2006:106-107) og Kristensen (Kristensen 2007:106) i at spillets evne til å fremme og utvikle mentale ferdigheter må ha bidratt til å fremme brettspill som en ansett syssel blant de øvre lag i jernaldersamfunnet. Samtidig tror hun at trelleholdet må ha frigjort tilstrekkelig med tid til at selv relativt fattige personer hadde anledning til å spille spill. Ikke minst gjaldt dette på vinteren, når dagene var korte og arbeidsmengden på gården var begrenset. Likevel fastholder Dahl (2003:81-87) ved forestillingen om at brettspill var en geskjeft forbeholdt elitære miljøer.

7.1.1: Spillsaker som gravgoods: et uttrykk for identitet?

Selv om jeg er fullt innforstått med at spillebrikker og terninger i likhet med annet gravgoods kan ha signalisert status av både religiøs og politisk art, savner jeg et perspektiv hvor brettspillet egenart kommer til rette. Ved å «reduere» spillsakene til symbolske uttrykk (se Olsen 2012:222-223), risikerer man en distansering fra brettspillet primære funksjon, og den åpenbare, og noe banale muligheten for at den som hadde spill i sitt eie faktisk hadde glede, eller interesse av å spille. Det nærliggende spørsmålet i denne sammenhengen er – slik både Dahl (2003) og Sandberg (1994) har berørt tidligere – hvorvidt denne gleden, eller interessen, gjenspeiles i gravgodset.

Kapittel 8

Gro Steinsland (2005:340-341) foreslår at det er den døde liv som er speilet i graven, og at de gjenstander som er deponert og komposisjonen av disse, kan «romme en fortelling». Mye taler for at menneskene i jernalderen hadde et adskillig nærmere forhold til det materielle enn det vi har i dag, og at tingene man omga seg med bidro til å strukturere og definere hvem man var, og rollen man hadde i samfunnet (Pétursdóttir 2009:30). Gjennom konseptet «tingenes biografi» (se Kopytoff 1986), har flere (se Bruun 2007, Pétursdóttir 2009, Spangen 2010) ønsket å se forholdet mellom menneske og materiell kultur som vekselvirkende, og forfektet at «ting» gjennom sitt livsløp erverver identitet og verdi på lik linje med mennesker. Ifølge Inga Malene Bruun (2007:23-24) legger tingenes biografi til grunn en forståelse av materiell kultur som rammesettende for menneskenes møte med omgivelsene, slik at gjenstander med et aktivt virke i enkeltmenneskers liv – eksempelvis interesser og yrker – fungerer som en forlengelse av en persons identitet. Brettspilleren kan med andre ord ikke eksistere uten brettspillet.

Figur 33: På venstre side av hodeskallen kan man se Ts. 5288b liggende tett sammen. Etter Lund (1956)

Howard Williams (2004:265) har påpekt at en person i de fleste kulturer ikke mister sin sosiale og symbolske betydning ved sin død, men derimot fortsetter å øve innflytelse på de etterlatte. Williams bruker dette som en analogi for å tolke angelsaksiske kremasjonsgraver, og mener at den døde kroppen ved å påkalle minner og følelser hos de pårørende, kunne stille «tause» krav om hvilke gjenstander som skulle inngå i gravgodset. En annen mulighet er at den avdøde hadde gitt konkrete instruksjoner om hvordan han eller hun skulle minnes før sin bortgang. Et sentralt poeng hos Williams er anskuelsen av den døde kroppen som en *mnemisk* aktør, som sammen med gravgodset dannet et idealisert bilde av *hvem* personen var (og hadde vært) i minnet på de etterlatte (Williams 2004:266-267).

Kapittel 8

Þóra Pétursdóttir (2009:34) har tatt et lignende standpunkt vedrørende islandske graver fra vikingtiden. Hun mener man må anta at det var slektninger av den døde som innordnet graven, og dermed hadde en velfundert oppfatning av hvilke gjenstander som definerte vedkommende som person. I de islandske kildene fremgår det at det var vanlig å holde gjestebud (*erfi*) til ære for den døde. Gjestebudet dannet sentrum for en dialog mellom de pårørende angående hvilke gjenstander som skulle gå i arv, og hva som eventuelt skulle følge den døde i graven. *Erfi* kunne foregå i dagevis og enkelte ganger over flere uker, og ifølge Pétursdóttir (2009:29-30) var dette en viktig arena for de pårørende for å diskutere, rekonstruere og rekonfigurere de sosiale relasjonene som den nå avdøde personen hadde vært involvert i, og de rollene som han eller hun hadde hatt i samfunnet. I *Njáls saga* eksemplifiseres dette i beretningen om Gunnar og hans hellebard. Etter Gunnars død blir hellebarden gjenstand for stor uenighet om hvorvidt den skal gå i arv eller følge Gunnar til Valhall. Pétursdóttir (2009:29-30) mener at denne uenigheten tydeliggjør en nær relasjon mellom Gunnar og hellebarden, og at de var uløselig knyttet til hverandre. *Njáls saga* illustrerer betydningen av en gjenstands biografiske verdi i praksis, hvori de ting, eller gjenstander som møter oss i en grav kan ha besittet roller som beholdere for minner, opplevelser, assosiasjoner og ferdigheter, men også som en integrert del av en person:

«In the Sagas we also come across objects, most often weapons, which in many ways resemble persons, and play significant roles in the course of events [...] Furthermore these objects are often described as personifying some of their owners characteristics and qualities or even to contain a part of the person who used them» (Pétursdóttir 2009:34).

Et tankevekkende aspekt i Pétursdóttirs argumentasjon, og av relevans for mitt materiale, er den potensielle dikotomien mellom ting som på den ene siden kan ha blitt deponert for å betegne og «huske» den dødes rolle i offentligheten, og ting som på den annen side «husket» den private personen. På Island forekommer ikke sjelden tilsynelatende hverdagslige ting som ildstål, kammer, kniver og spinnehjul i tilknytning til rester etter små poser og beholdere av tre. Pétursdóttir (2009:35-36) mener at forekomsten av slike ting, som fremstår som beskjedne sammenlignet med våpen og pyntegjenstander, fortsatt kan ha kommunisert stor verdi og betydning, men på et annet plan. Det kan være at man bevisst «skjulte» slike gjenstander fordi deres identitet, iboende mening og relasjon til den døde ikke var åpen for tolkning blant dem som var til stede ved jordfestelsen. Som tidligere vist finnes det flere bevis på at det var vanlig å legge spillsakene i graven i små poser av tøy eller lær, slik jeg har foreslått for funnet fra

Kapittel 8

Hagbardholmen i Steigen (Ts. 5288b) (se fig. 33). Dette lar seg ikke sannsynliggjøre eller bekrefte for de øvrige gravfunnene, siden som nevnt ikke foreligger informasjon om deres opprinnelige innredning. Men i kraft av ovennevnte eksempler vil det etter min mening likevel være rimelig å tro at det har vært tilfellet.

I lys av resultatene fra råstoff- og produksjonsanalysen i kapittel 5, ser jeg ingen grunn til å redusere spillsakene til statussymboler i form av akkumulert kapital. Riktignok er det påvist både tannmaterialer og glass i til sammen tre funn, og det vil være feil å avfeie disse som verdiløse eller ordinære. Men flertallet gjenstandene består altså av gevir. Forklaringen på hvorfor sakene endte i graven, og heri verdien, ligger kanskje heller i at spill var et viktig syssel for den døde i livet, og slik bidro til å definere personens identitet i samfunnet. Kanskje var vedkommende en særlig fremragende spiller, eller en som hadde stor glede og dermed en emosjonell tilknytning til spill – egenskaper som etter «taus» anmodning fra den døde – eventuelt ved instruks – skulle påminnes i graven?

Jeg er i fortsatt åpen for at spill kan ha kommunisert status, enten ved at de symboliserte fritid og/eller religiøse forestillinger, eller simpelthen en geskjeft som av ulike grunner var karakteriserende for samfunnsklassen som den avdøde tilhørte. Men en oppfatning av sakene som statusmarkører burde ikke være uforenlig med et perspektiv som erkjenner dem en biografisk ladet verdi. Det kan jo være at enkelte ting, ved siden av å signalisere og uttrykke klassetilhørighet og roller, *også* inneholdt et meningsinnhold som av andre, personlige grunner, gjorde dem spesielt verdifulle for den som ble gravlagt.

7.2: Et samlet blikk på gårdshaugene

Som vi nå også har sett, er 25 av spillsakene i materialet funnet i, (eller i tilknytning til) gårdshauger. Av disse kan 22 dateres sikkert til middelalderen, mens åtte er tidfestet mer upresist til middelalder/nyere tid (se kapittel 4.2.3). Jeg har tidligere beskrevet gårdshaugene som et resultat av langvarig gårds- eller fiskeværsdrift på et avgrenset område (se Bertelsen 2005:156-157), hvor fehold, fiske eller en kombinasjonsnæring av disse to utgjorde hovedgrunnlaget for selvbergingen (Bertelsen og Nielssen 2004). Det er imidlertid klart at en stor del av empirien sammenfaller med en periode hvor kystbosetningene i nord knyttet sterke bånd til eksterne geistlige, merkantile og maktpolitiske aktører – med tørrfiske som en viktig katalysator. Det vil derfor være hensiktsmessig å gjengi kort grunntrekkene i denne

Kapittel 8

utviklingen, og se om det kan bidra til å kaste lys over den sosiale sammensetningen ved lokalitetene gjennomgått i kapittel 4.4.3.

På 1100- og 1300-tallet skapte økt befolkningsvekst i byene på kontinentet, i samspill med behovet for hvitt kjøtt til den katolske fasten, til stor etterspørsel etter tørrfisk fra Nord-Norge. Dette førte igjen til en ekstensiv etablering av fiskevær langs store deler av den nordnorske kysten – en utvikling man tror kulminerte på midten av 1400-tallet. På dette tidspunktet hadde fiskeværsetableringen for lengst nådd Nord-Troms og Finnmark. Tørrfisken var svært innbringende både for den norske kongen og kirkeinstusjonene gjennom store deler av middelalderen, og den økonomiske verdien som fisken representerte for maktapparatene, bevitnes av en kongelig forordning som allerede på midten 1000-tallet la skatt på fisket i Lofoten (Perdikaris 1998:394-395). Lars Ivar Hansen (2003:261) tror også at tørrfisken kan ha vært en av hovedgrunnene til at kongen lot reise kirke på Trondenes allerede på 1100-tallet. Kirken nøyte også fordeler av tørrfisken, og det er kjent at erkebispene i Trondheim (Nidaros) deltok aktivt i handelen allerede fra andre halvdel av 1100-tallet (Brun 1996:72).

Ved inngangen til 1300-tallet hadde det hanseatiske handelsforbundet monopolisert tørrhandelen. Fisken, som frem til da hadde gått direkte til markedene i Vest-Europa, ble nå håndtert av mellommenn på Bryggen i Bergen. Tidligere hadde eksporten foregått ved at bergenserne selv dro nordover og handlet, men etter hanseatenes fofeste, og især i tiden etter Svartedauden, ble fisken fraktet direkte fra værene (Brox 1965:71-72). Omkring 1500 foregikk eksporten via jektefarten – en ordning som man dessverre har få opplysninger om før 1700-tallet. Etter 1700 og framover til nyere tid, vet man at jektefarten sørover som regel ble anført av en bygdeskipper, som igjen sto med ansvaret for et større følge skip mønstret fra bygdene i nærheten (Brox 1965:125).

Ystnes i Røst

Det foreligger to skriftlige kilder, begge fra 1400-tallet, som gir innblikk i forholdene på Røst i middelalderen. Den viktigste er en beretning nedskrevet av den italienske adelsmannen Pietro Querini, som strandet på Røst i 1432. Querini skildrer leveforholdene på Røst, og opplyser at det levde omkring 120 personer på øya, og at de bodde i «*gammeliknende hus*». Om næringsgrunnlaget fremgår det at hver husbonde holdt dyr (kreaturer), og at deres «rikdom» bestod av fisk som de fraktet til Bergen om våren (Svendsen 1981:25). Funnet fra Røst (Ts. 4668) kan, som jeg kom frem til i det foregående, utvilsomt relateres til sjakk, og til

Kapittel 8

en type som man vet overlevde frem til ca. 1300. Det er uvisst hvor velstående menneskene på Røst var i middelalderen, og man skal kanskje være forsiktig med å overføre generaliserte forestillinger om sjakkens sosiale demografi på kontinentet over på nordnorske forhold. Som det fremgikk i kapittel 2, er det i dag bred enighet om at sjakk først og fremst ble spilt blant bedrestilte lag i det europeiske middelaldersamfunnet, og især i adelige og geistlige kretser. Querinis møte med en kapellan antyder at det lå et kapell eller kirke på Røst på 1400-tallet (Lindbekk 1978:9, Svendsen 1981:30), og det kan jo tenkes at brikken var i eie hos en prest eller en annen person med direkte eller indirekte tilknytning til kirken. En annen, og kanskje like plausibel forklaring kan jo være at de som skipet fisken sørover om sommeren fikk kjennskap til sjakk i Bergen eller Trondheim.

Myre i Øksnes

Det er ikke skrevet mye om middelalderens Myre. Ifølge Johan Borgos (1997:350-351) skal stedet ligge på et sted med gode forutsetninger for fiske og jordbruk, og vært bosatt siden før vikingtiden, og sikkert også etter Svartedauden. Selv om det ikke er overlevert skriftlige kilder om Myre fra før 1567, skal gården på dette tidspunktet ha vært velstående, og muligens engasjert i jektefarten sørover.

Stave og Nordmela i Andøy

Man vet lite om bosetningen på Nordmela i middelalderen, og den første skriftlige omtalen av bosetningen på stedet er fra to skattelister fra 1500-tallet. På denne tiden var Nordmela det nest største fiskeværret på Andøya etter Andenes, og må nok sees i sammenheng med at stedet – akkurat som i dag – tilbød rik tilgang på marine så vel som terrestriske ressurser, og dermed var godt egnet til kystnært erverv med fisket som viktigste næring (Borgos 2008:384). Stave nevnes for første gang i Aslak Bolts jordebok (ca. 1430). Stedets gunstige beliggenhet og ressurstilgang kommer til uttrykk gjennom gårdsbosetning allerede i jernalderen, og i tiden før Svartedauden var Stave underlagt uvanlig høy landskyld (Borgos 2009:14-17). Stave hadde tett kontakt med Nordmela i middelalderen (Borgos 2008:380), samt en rekke fiskevær på Langøya, rett sørvest for Andøya (Borgos 2009:14). I likhet med funnene fra Grunnfarnes, kan den gjeldende terningen fra Nordmela (Ts. 3385g) ikke dateres nærmere enn middelalder/nyere tid. Det vil si at man må ta høyde for at sakene kan skrive seg både fra tiden før intensivering av fisket på 1300- og 1400-tallet, og fra etter-reformatorisk tid. Dersom datering på funnet fra Stave (Ts. 9226a) stemmer (ca. 1300-1400) sammenfaller den derimot med intensiveringsperioden.

Kapittel 8

«Gårdsbakken» i Grunnfarnes, og Sifjord i Torsken

Som mange andre steder i Nord-Norge var ytre Senja (herunder Torsken kommune) sted for rorvær, eller «utrorssted», i tidlig middelalder, og hvor tilreisende fiskebønder drev sesongbasert fiske. I kjølvannet av hanseatenes handelsmonopol i høymiddelalderen ble denne driften lagt om, og fisket ble etter hvert intensivert. Dette bidro igjen til at man etablerte sedentære fiskeværsbosetninger på Senja, befolket av mennesker som hadde fisket som primærnæring (Bratrein 1983:39-40). Terningen fra Grunnfarnes (Ts. 6100ci), ble funnet i lag fra 1200- eller 1300-tallet (Munch 1965:15), mens spillebrikken (Ts. 6099am) ikke kan dateres sikkert. Man må imidlertid ta høyde for at den kan være langt yngre enn terningen, siden bosetningslaget i Gårdsbakken i hovedsak strekker seg fra ca. 1400-1800.

Arthur Brox (1965:70) tolker mangelen på importvarer som en indikasjon på at senjaværingene levde relativt isolert fra omverdenen i tiden før 1200, samt at engasjementet i fiskehandelen ikke tok til før omkring 1250-1300. I denne perioden antas det at Lofoten generelt, og fiskeværet Vågan spesielt, ble et knutepunkt for fiskenæringen i landsdelen og i handelen med Bergen og Trondheim: «*Hit kom fiskere, lokale utredere og mellommenn med ferdigprodusert tran og fisk og herfra blei varene frakta videre av oppkjøpere til Trondheim og Bergen, for eksport videre ut i verden*» (Bratrein 1983:39). Dersom vi går ut fra at spillsakene fra Grunnfarnes er importvarer, eller eventuelt produsert i Nord-Norge med «bergenske» eller «trondhjemske» forbilder, er det naturlig å sette dem i sammenheng med den økte tilførselen av «fremmede» materielle innslag som den intensiverte handelen med hanseatene medførte i høymiddelalderen: «*framande varer av mange slag fann vegen nordover til fiskeværa i Senja og kom i bruk der, slik vi kan sjå det i funna i gårdshaugene*» (Brox 1965:72).

Dateringsgrunnlaget og de veldokumenterte funnomstendighetene gjør sjakkbonden fra Sifjord (Ts. 12014.55) til et interessant innslag i materialet. Bonden er funnet i et gulvlag datert til 1020-1190, og altså eldre enn den postulerte intensiveringsfasen i høymiddelalderen. Bygningsrestene er tolket som en årestue (Amundsen 2011). Dersom dateringen av bonden stemmer, må en ikke bare stille spørsmåltegn ved Brox' påstand om isolasjon, men dertil den generaliserte oppfatningen av sjakk som primært en elitebeskjeftigelse. Bortsett fra sjakkdronningen fra Trondheim, som kan stamme fra 1100-tallet, forekommer ikke sjakkbrikker i byen før første halvdel av 1200-tallet (McLees 1990:31), men i Bergen ser sjakk ut til å opptre for første gang mot slutten av 1100-tallet (Lund 2010:84). Antakelig må

Kapittel 8

opprinnelsen til bonden fra Sifjord spores i de tidligste handelsforbindelsene med Bergen, før hanseatenes monopolisering av fisket.

Helgøy i Karlsøy

Man har få kilder til å belyse bosetningsmønsteret i Karlsøy i tidlig middelalder, fra 1000-tallet er det tilsynelatende ingen klare spor etter den norrøne bosetningen som tidligere hadde oppholdt seg i området (Bratrein 1989:189-190). Arkeologiske undersøkelser har imidlertid vist at det foregikk en nyetablering omkring 1200, noe Håvard Dahl Bratrein (1989:211) tolker som en direkte følge av tørrfiskhandelen. Ifølge Bratrein medførte handelen til en omlegging av tidligere erverv basert på jordbruk, fiske og fangst, til en profesjonell fiskenæring med tilhold i fiskevær i høymiddelalderen (Bratrein 1989:245).

Gårdshaugen på Helgøy (Helgøygården) har trolig vært i bruk fra ca. 1350 til 1750, og har avstedkommet funn som viser at bosetningen her har livnært seg av *både* fehold og fiske. Men fisken, og især torsken, har utvilsomt vært av særlig betydning. Når det gjelder det øvrige gjenstandsmaterialet fra gårdshaugen, er en betydelig mengde produsert utenfor landsdelen. En del er dessuten med sikkerhet utenlandske importvarer som bevitner handelsforbindelsene til Bergen (Holm-Olsen 1983a:43-46), og to av spillebrikkene fra gårdshaugen kan med sikkerhet sies å være tilkommet gjennom nevnte handelsforbindelser (Ts. 6012vp og brikken uten tilvekstnummer). Den siste spillebrikken (Ts. 7382h) er av Petersens type B, og skriver seg ikke nødvendigvis fra den middelalderske bosetningen. Som vi har sett er det gjort funn av typiske jernalderbrikker i både Trondheim og Bergen, og selv om *kvátrutafl/alquerque*- og sjakkbrikker (samt terninger) dominerer materialet, finner man dem fortsatt ved inngangen til høymiddelalderen. Således kan man tolke Ts. 7382h som et enslig, «konservativt» element i materialet, skjønt en slik tolkning i beste fall vil være tentativ. Området rundt Helgøyorden har en høy forekomst av norrøne graver (Bratrein 1989:141), og brikken kan derfor godt tenkes å stamme fra en forstyrret gravkontekst.

Sørvær i Hasvik

Ulikt mange gårdshauger lenger sør, skriver denne haugen seg utelukkende fra yrkesrettet fiskeværsdrift, og utgjør et viktig vitnesbyrd om Sørøyas tilknytning til tørrfiskhandelen i høymiddelalderen (Andreassen og Bratrein 2011:341-351). Som forannevnte funn er spillebrikken fra gårdshaugen i Sørvær (Ts. 11105) en udatert sjakkbrikke. Brikken er tidligere blitt assosiert til en brikke fra Nonneseter i Bergen, datert til 1300-tallet (Andreassen

Kapittel 8

og Bratrein 2011) - en datering som i henhold til typologi burde kunne overføres på Ts. 11105. Keth Lind (2003:45) har foreslått at kirkebyggingen i Nord-Norge i middelalderen foregikk i samband med yrkesfiskernes behov for kirkelige tjenester i fiskeværene. Dette burde tilsi at alderen på gårdshaugene fra de gamle fiskeværene i Finnmark viser hvor tidlig det sto kirke på de ulike stedene (Andreassen og Bratrein 2011:338). Imidlertid var disse kirkene i lang tid i realiteten kapeller, uten de rettigheter som tilfalt soknekirkene (Hansen og Olsen 2004:168). Selv om det er fristende å relatere brikken til eventuelle geistlige, er det samtidig viktig å ha i mente at fiskeværsbosetningene i Finnmark var direkte tilknyttet tørrfiskhandelen med Bergen, og sammensatt av ikke-lokale som deltok aktivt i denne handelen.

Trondenes prestegård i Harstad

Det er mulig at Trondenes som sentralt kirkested kom til allerede på 1100-tallet, etter at kong Eystein Magnusson hadde overdratt deler av det gamle bjarkøygodset hit. Det er også mulig at dette foregikk gjennom et samarbeid med biskopen i Trondheim (Hansen 2003:262-263). Lars Ivar Hansen (2003:265-266) ser for seg at Trondenes-kirken i den første tiden var bemannet av et prestekollegiat likt det engelske «*minster*»-systemet, hvor prestene reiste rundt i de omkringliggende bygdene og drev kapeller med en hovedkirke, herunder Trondenes, som utgangspunkt. Senere, sannsynligvis mellom midten av 1100-tallet og 1200, og trolig etter press fra erkebispem i Trondheim, ble Sør-Troms administrert gjennom avgrensede sogn med egen prestegård og prest, men fortsatt underlagt Trondenes som hovedkirke (Hansen 2003:277). På 1300-tallet var Trondenes blitt en sentral politisk myndighet i Nord-Norge, og presteskapet bodde trolig fortsatt i fellesskap på stedet (Sørgård 2005:24). Etter Svartedauden hadde Trondheim og Trondenes fortsatt sterke bånd, og frem til reformasjonen i 1537 var dekanen ved domkapitlet tilknyttet kirken på Trondenes (Lysaker 1978:94).

Det er kanskje ikke så merkelig at det er nettopp på Trondenes at vi finner hovedtyngden av spillmaterialet fra middelalderen. Det er en kjensgjerning at Trondenes hadde tett kontakt med Nidaros, men også til Europa (Brun 1996:74). Man vet dessuten at presteskapet (kannikene) ved domkirken i Trondheim i høymiddelalderen anså presteembetet ved Trondenes som svært tiltrekkende. Materialet som det foreligger sikre dateringer på, sammenfaller da også i tid med den kraftige økningen spillsaker i Trondheim. Ts. 6318ag, datert til mellom 1500-1600, gir et enslig, dog viktig vitnesbyrd om at spillingen har fortsatt på Trondenes etter Svartedauden, men samtidig at spillingen har vært preget av lang kontinuitet.

7.3: Hvem spilte sjakk i Kongshavn?

Det er sannsynlig at mangeromstuften i Kongshavn hadde en politisk funksjon i ledd med den ufred som herjet mellom Norge og Novgorod mellom ca. 1200 og 1400. I denne perioden angrep russiske og karelske styrker gjentatte ganger norske områder, som nordmennene gjengjeldte ved å angripe bosetninger ved Dvina og Kvitsjøen. Kimen til striden lå trolig i en dels religiøs og dels økonomisk-politisk interessekonflikt mellom norske og russiske, (el. «novgorodiske») styresmakter (Olsen et al. 2011a:31). I en slik kontekst har mangeromstuften, og de som bodde der, trolig utført administrative, økonomiske og kanskje også militære oppgaver på vegne av den norske kongen. Det er flere ting som understøtter en slik tolkning: Kombinert med plasseringen i landskapet gir tuftens arkitektoniske utforming uttrykk for at stedet fungert som festningsverk. Gjenstandsfunnene, heriblant sjeldne signettringer og rester etter hauk og falk, i tillegg til tuftens innredning, taler på sin side for at det oppholdt seg individer av høy status på stedet, med forbindelser til vest-skandinaviske elitesfærer (Olsen et al. 2011b:376-377). Forekomsten av sjakkbrikker bør derfor sees som et naturlig materielt innslag i en ikke-lokal bosetning som befant seg langt «hjemmefra», og som dermed tilførte egne kulturelement til et fremmed landskap.

7.4: Skipsvraket på Husøy i Træna

Bakgrunnen og opprinnelsen til skipsvraket fra Træna er ikke kjent, annet enn at skipet ble bygget en gang mellom 1200- og 1300 (Draglan 2001). Ett forslag går ut på at skipet forfalt etter Svartedauden, muligens fordi det ikke lenger var tilstrekkelig med mannskap til å holde det i drift (Molaug 1959:8). Et gammelt sagn forteller at skipet og dets besetning var utenlandsk, og at det anløp en havn på Husøya. Her skal mannskapet ha kommet i konflikt med lokalbefolkningen, som boret hull i båten og slo mannskapet i hjel ved å klatre opp i masten og kaste stein. Siden dro de skipet inn på grunt vann. Svein Molaug stiller seg tvilende til holdbarheten i sagnet, men merker seg likevel steinkastingen: «*En pussig detalj er at folk kastet steiner fra riggen. Hansakoggene hadde steiner i merset og brukte dem i kamp. Men det klokeste er nok i første omgang å se bort fra sagnet*» (Molaug 1959:8). Til tross for at man ikke kan bekrefte skipets bakgrunn, representerer terningen et viktig vitnemål om at spill forekom blant de som reiste langs kysten, og som man i lys av skipets dimensjoner og alder kan forestille seg har vært involvert i handelen mellom nord og sør.

Kapittel 8: Konklusjon

I denne avhandlingen har jeg forsøkt å besvare noen grunnleggende spørsmål vedrørende nordnorske spillsaker fra jernalderen og middelalderen. Typeanalysen i kapittel 4.6 har vist at vi har å gjøre med et materiale som gjennom begge perioder viser store likhetstrekk med det man finner andre steder i landet fra samme tid. Kombinert med dateringene vitner materialet om at mennesker i Nord-Norge har beskjeftiget seg med spill allerede fra romertiden av. Således er det ingenting som tilsier at befolkningen her var nevneverdig senere ute med å tilegne seg brettspill enn de fra sør-østnorske områder. Faktisk kan man ikke utelukke at spillfunnet fra Brønnøy er av tilsvarende alder, eller endog eldre, enn beslektede glassbrikker fra sørøst-norske funn. Likevel er det uvisst hvor utbredt spillingen var i denne perioden, siden tilfanget innskrenker seg til to funn. Det middelalderske materialet overensstemmer i stor grad med funn fra Bergen og Trondheim, men enkelte spillsaker viser nærmere slektskap med funn fra Oslo og utlandet. En generelt typologisk overensstemmelse kan man likevel si at det er på tvers av tilfangene.

Dersom man ser bort fra løsfunnet fra Hov, og den ene brikken fra Karlsøy, er jernalderfunnene utelukkende fra graver. Som vist i kapittel 4.3.1, er hovedvekten av gravene lokalisert i Salten i Nordland. Fra middelalderen får vi naturlig nok et endret kontekstbilde, og nesten alle funn er gjort i nærheten av boplasser. Videre viser forekomsten av spillsaker fra Troms og Finnmark at spillkulturens utbredelse er adskillig større enn tidligere, men fortsatt avgrenset til ytterkysten. Dette må sees i sammenheng koloniseringen av disse områdene, som medførte økt flyt av mennesker og fremmedartet materiell kultur.

I kapittel 5.1.1 ble det forsøkt å gi svar på hvilke råstoff som er brukt i fremstillingen av spillsakene, og hvordan denne fremstillingen eventuelt foregikk. Resultatene fra råstoffanalysen viste seg å divergere sterkt fra tidligere vurderinger. Uavhengig av kronologi viste hovedmassen seg å bestå av gevir, med innslag av tann. I kapittel 5.1.2 ble basehullene på beinbrikkene fra jernalderen tatt opp til diskusjon. Ved å påvise dreiespor mener jeg å ha funnet støtte for at basehullene må være rester etter festeanordningen på dreiebenken, og ikke plugger/tapper for å anbringe dem til brettet. Jeg har også argumentert for at dette er en type gjenstander som man trolig var i stand til å produsere lokalt hjemme på gården. Tilfanget fra middelalderen er mer tvetydig, men det er åpenbart at det dreier seg om en blanding av salgsartikler (en del mest sannsynligvis importerte), og «hjemmesnekrede» gjenstander.

Kapittel 8

Det har ikke vært lett å funksjonsbestemme materialet fra jernalderen. De to eldste funnene har trolig tilhørt romerske spill. Her peker mye i retning av det romerske *ludus latruncularum*. Funnene fra yngre jernalder må derimot tilskrives enten *hnefatafl*, *halatafl/hnettafl* eller *míl*. Materialet fra middelalderen lar seg relatere sikkert til sjakk og *kvátrutafl*, og mer usikkert til *alquerque* og *míl*. Det knytter seg også usikkerhet til bruken av terningene, siden det var vanlig å bruke terninger i både sjakk og *kvátrutafl*, men også separat i rene gamblingspill.

Den siste problemstillingen, som angår hvem som har spilt, har blitt tilnærmet via to forskjellige innfallsvinkler. Angående materialet fra jernalderen, har jeg argumentert for at sakene gjenspeiler den avdødes interesse for spill. Dette må ikke oppfattes som en underkjennelse av gravgodsets evne til å kommunisere status, men som et ønske om å tilkjenne gravgodset, og i dette tilfellet spillsaker, en identitetsbærende rolle for den avdøde. Gjennomgangen av lokalitetene fra middelalderen har hatt til hensikt å sette materialet i en generell historisk og befolkningsmessig kontekst, og herigjennom postulere tilhørighet til ulike grupper. Sett under ett, er det klart at funnene knytter seg til mennesker og steder som var hadde merkantile, kirkelige og maktpolitiske forbindelser i middelalderen.

Litteratur

Amundsen, Colin.

2011. Excavation at Sifjord, Torsken k. Troms. *Topografisk arkiv*. Tromsø: Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Andreassen, Reidun Laura & Håvard Dahl Bratrein.

2011. Finnmark, between the east and the west. I: Olsen, B., Urbańczyk, P. & Amundsen, C. (red.) *Hybrid spaces: medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Novus Press, Oslo. S. 329-[353].

Arneborg, Jette.

2000. Vikings: the North Atlantic saga. I: Ward, E. I. & Fitzhugh, W. W. (red.). Smithsonian Institution Press in association with the National Museum of Natural History, Washington, D.C. 432 s.

Bell, Robert Charles.

1979. *Board and table games from many civilizations*. Dover Publications, New York.

Berglund, Lars.

1970. Hnefatafl - en gåta? *Saga och Sed, Kungliga Gustav Adolf Akademins årsbok*. 80-92.

Bertelsen, Reidar.

2005. Norsk arkeologisk leksikon. I: Østmo, E. & Hedeager, L. (red.) *Norsk arkeologisk leksikon*. Pax, Oslo. 538 s.

Bertelsen, Reidar & Alf Ragnar Nielsén.

2004. FCN - fishing communities of the North AD 800-1800. *Fiskerihistorisk årbok ... Norges fiskerimuseum*, Bergen. S. 381-383.

Beyer, Harald & Edvard Beyer.

1996. *Norsk litteraturhistorie*. Tano Aschehoug, [Oslo].

Borgos, I Johan.

1997. *Gård og slekt i Øksnes*. Øksnes historielag, Myre.

Borgos, I Johan.

2008. *Gård og slekt: del 3*. Andøy kommune, Andenes.

Borgos, I Johan.

2009. *Gård og slekt: del 4*. Andøy kommune, Andenes.

Bratrein, Håvard Dahl.

1983. Storfiske og fiskehandel i Nord-Norge i middelalderen. *Nordisk fiske i oldtid og middelalder*. Tromsø. S. 37-41.

Bratrein, Håvard Dahl.

1989. *Fra steinalder til år 1700*. Karlsøy kommune, Hansnes.

Kapittel 8

- Bratrein, Håvard Dahl.
1995. Bjarkøy og Finnm[o]rk. S.14-27.
- Brox, Arthur.
1965. *Berg og Torsken bygdebok*. [s.n.], [Tromsø].
- Brun, Trude Aga.
1996. *Middelalderkeramikk: et perifert materiale i det sentrale Nord-Norge*. [T.A. Brun].
- Bruun, Inga Malene.
2007. *Blandede graver - blandede kulturer?: en tolkning av gravskikk og etniske forhold i Nord-Norge gjennom jernalder og tidlig middelalder*. I.M. Bruun.
- Brøgger, Anton Wilhelm.
1947. *Konungs skuggsjá*. Aschehoug, Oslo.
- Carelli, Peter.
1998. Schach. Det medeltida feodalsamhället i miniatyr. *Metropolis Daniae: ett stycke Europa*. Kulturhistoriska föreningen för Södra Sverige, Lund. S. 75-93.
- Carter, John Marshall.
1992. *Medieval games: sports and recreations in feudal society*. Greenwood Press, New York.
- Christensen, Arne Emil.
1986. *Reinjeger og kammaker, en forhistorisk yrkeskombinasjon?* <Norsk arkeologisk selskap>, Oslo.
- Dahl, Annette.
2003. *Tafl emk ôrr at efla ...: brettspill i vikingetid og middelalder*. A. Dahl.
- Draglan, Karin Ann.
2001. Utkast til artikkel om middelaldervrak i Træna. *Topografisk arkiv*. Topografisk arkiv: Tromsø Museum.
- Eales, Richard.
1985. *Chess: the history of a game*. Hardinge Simpole, Glasgow.
- Eales, Richard.
1986. The Game of Chess: An Aspect of Medieval Knightly Culture. *The Ideals and practice of medieval knighthood: papers from the first and second Strawberry Hill conferences, 1986*. Woodbridge. The Boydell Press. 12-34.
- Elias, Norbert.
1994. *The civilizing process*. Blackwell, Oxford.
- Engelhardt, Conrad.
1969. *Sønderjyske og fynske mosefund*. Zac, København.

Kapittel 8

Fiske, Willard.

1905. *Chess in Iceland and in Icelandic literature: with historical notes on other games*. The Florentine Typographical Society, Florence.

Graham-Campbell, James.

1980. *Viking artefacts: a select catalogue*. Published for the Trustees of the British Museum by British Museum Pub., London.

Grieg, Sigurd.

1922. *Smedverktøi i norske gravfund*. [A.W. Brøggers boktr.], [Oslo].

Grieg, Sigurd.

1933. *Middelalderske byfund fra Bergen og Oslo*. Akademiet, Oslo.

Grieg, Sigurd.

1936. *Det norske håndverks historie*. Norges håndverkerforbund, Oslo.

Grieg, Sigurd.

1947. *Gjermundbufunnet: en høvdingegrav fra 900-årene fra Ringerike*. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.

Gustafson, Gabriel.

1896. *Fortegnelse over de i 1895 til Bergens museum indkomne oldsager ældre end reformationen*. Museet, Bergen.

Guttormsen, Sneve Torgrim.

2001. Spillmentalitet i Skandinavia i jernalder og tidlig middelalder. *Nicolay*, 85. 4-19.

Haahr Kristiansen, Dorthe.

1997. *Brætspil og brikker i dansk vikingetid og middelalder: en diskussion af metoder og perspektiver ved studier af emnet*. Aarhus universitet, Afdeling for middelalderarkæologi, Aarhus.

Halstead, Lambert Beverly.

1974. *Vertebrate hard tissues*. Wykeham Publications, London.

Hansen, Lars Ivar.

2003. Trondenes kannikgjeld. *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Tapir akademisk forl., Trondheim. S. 255-277.

Hansen, Lars Ivar & Bjørnar Olsen.

2004. *Samenes historie*. Cappelen akademisk forl., Oslo.

Hedenstierna-Jonson, Charlotte & Lena Holmquist Olausson.

2006. *The Oriental mounts from Birka's Garrison: an expression of warrior rank and status*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Kapittel 8

- Henriksen, Jørn Erik, Camilla Celine Nordby & Cora Oschman.
2011. Artifacts: The finds retrieved. *Hybrid spaces: medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Novus Press, Oslo. S. 181-205.
- Henriksen, Jørn Erik & Bjørnar Olsen.
2011. The Kongshavn site. *Hybrid spaces: medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Novus Press, Oslo. S. 131-[148].
- Hole, Johan-Terje.
2007. *Norrøn byggeskikk i Nord-Norge 900-1400 e.Kr.: utviklingen av husenes form, konstruksjon og romlige organisering*. Hovedfagsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Holm-Olsen, Inger Marie.
1983a. Fisk og gårdshauger i Helgøy ca. 1300 - 1700 e. Kr. *Nordisk fiske i oldtid og middelalder*. Tromsø. S. 42-46.
- Holm-Olsen, Inger Marie.
1983b. Gårdshaugene og gårdene. *Årbok*. Foreningen., Oslo. S. 37-46.
- Holmsen, Andreas.
1976. Nordnorsk høvdingøkonomi i vikingtida *Nye studier i gammel historie*. Universitetsforlaget, Oslo. 184 s.
- Huizinga, Johan.
1955. *Homo ludens: a study of the play-element in culture*. Beacon Press, Boston.
- Jørgensen, Roger.
2010. *Production or trade?: the supply of iron to North Norway during the Iron Age*. University of Tromsø.
- Kjer Michaelsen, Karsten.
1992. *Bræt og brik: spil i jernalderen*. Wormianum, Højbjerg.
- Kopytoff, Igor.
1986. The Cultural Biography of Things. I: Appadurai, A. (red.) *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge. . 64-91.
- Kristensen, Steinar.
2007. *Brettspillet - jernalderkrigerens virtuelle arena: strategispill i sørøstnorsk jernalder*. S. Kristensen.
- Krüger, Thomas.
1982. Das Brett- und Würfenspiel der Spätlatènezeit und römischen Kaiserzeit im freien Germanien. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen*, 15. 135-324.
- Lind, Keth E.

Kapittel 8

2003. Yttervær på Loppa øy. *Karlsøy og verden utenfor: kulturhistoriske perspektiver på nordnorske steder : festskrift til professor Håvard Dahl Bratrein på 70-årsdagen 13.02.2003*. Tromsø museum, Universitetsmuseet, [Tromsø]. S. 42-52.
- Lindahl, Fritze.
1980. Spillelidenskap. *Hikuin*, Nr. 6. 153-162.
- Lindbekk, Kari.
1978. *Det lå muligheter i strevet: 1500-1700*. Kommunene, [Stokmarknes].
- Lund, Guro Koksvik.
2010. *Spill i middelalderens bysamfunn: en arkeologisk analyse av spillmateriale fra Bergen*. G.K. Lund.
- Lundström, Inga, Ingvild Øye Sølvberg & Asbjørn Solheim.
1977. *Terningen er kastet - en utstilling om spill og spillets historie*. Bryggens museum, Bergen.
- Lysaker, Trygve.
1978. *Trondenes bygdebok*. Bygdeboknemnda, [Harstad].
- MacGregor, Arthur.
1985. *Bone, antler, ivory & horn: the technology of skeletal materials since the Roman period*. Croom Helm, London.
- McLees, Christopher.
1990. *Games people played: gaming-pieces, boards and dice from excavations in the medieval town of Trondheim, Norway*. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Trondheim, Trondheim.
- Mogren, Mats.
1995. I: Mogren, M. & Wienberg, J. (red.) *Lindholmen: medeltida riksborg i Skåne. Lund studies in medieval archaeology*. [Institute of Archaeology, University of Lund]. Lund. 278 s., 1 fold. pl.
- Molaug, Svein.
1959. *Norsk sjøfartsmuseum, årsberetning for 1959*. Museet, Oslo.
- Morris, Carole A.
2000. *Craft, industry and everyday life: wood and woodworking in AngloScandinavian and medieval York*.
- Munch, Gerd Stamsø.
1965. Fra utgravningen i gårdshaugen på Grunnfarnes. *Ottar*, nr 43 (1965 nr 1):Gårdshauger og tuftegrupper. 13-17.
- Munch, Gerd Stamsø.
1966. *Gårdshauger i Nord-Norge*. Oslo.
- Munch, Gerd Stamsø.

Kapittel 8

1977. Graver og gravskikk i Nord-Norge i norsk jernalder. *Nye gløtt inn i nordnorsk oldtid og middelalder*. Universitetet i Tromsø, Tromsø. S. 18-26.
- Munch, Jens Storm.
1960. Fortidsminner og funn fra Hov i Hadsel. Tromsø: Topografisk arkiv, Tromsø Museum, Universitetsmuseet.
- Murray, Harold James Ruthven.
1913. *A History of chess*. Clarendon, Oxford.
- Murray, Harold James Ruthven.
1941. The Medieval Games of Tables. *Medium Ævum*, X:2. 58-69.
- Murray, Harold James Ruthven.
1952. *A history of board-games other than chess*. Clarendon Press, Oxford.
- Olaus, Magnus.
2010. *Historia om de nordiska folken*. Gidlund, [Hedemora].
- Olsen, Bjørnar.
2012. Symmetrical Archaeology. *I: Hodder, I. (red.) Archaeological theory today*. Polity press, Cambridge. 208-229.
- Olsen, Bjørnar, Jørn Erik Henriksen & Przemysław Urbańczyk.
2011a. A brief outline of the historical setting. *I: Olsen, B., Urbańczyk, P. & Amundsen, C. (red.) Hybrid spaces: medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Novus Press, Oslo. S. 29-32.
- Olsen, Bjørnar, Jørn Erik Henriksen & Przemysław Urbańczyk.
2011b. Interpreting multi-room houses: origin, function and cultural networks. *Hybrid spaces: medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Novus Press, Oslo. S. 371-387.
- Olsen, Bjørnar, Jørn Erik Henriksen & Przemysław Urbańczyk.
2011c. Introduction. *I: Olsen, B., Urbańczyk, P. & Amundsen, C. (red.) Hybrid spaces: medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Novus Press, Oslo. S. 25-29.
- Omberg, Unn.
1979. Med terning og tafl i Nord-Norge gjennom 1200 år. *Fra arkeologiens lange tidsalder*. Universitetet i Tromsø, Tromsø. S. 26-30.
- Owen, Olwyn, Magnar Dalland & Anne Allen.
1999. *Scar: a viking boat burial on Sanday, Orkney*. Tuckwell Press, East Linton.
- Perdikaris, Sophia P.
1998. *From chiefly provisioning to state capital ventures: the transition from natural to market economy and the commercialization of cod fisheries in medieval arctic Norway*. City University of New York.

Kapittel 8

Persson, Jan.

1976. *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund: en investering i arkeologi.* Kulturhistoriska museet., Lund.

Petersen, Jan.

1914. *Oldtiden: tidsskrift for norsk forhistorie.* 75-92.

Petersen, Jan.

1951. *Vikingetidens redskaper.* I kommisjon hos Jacob Dybwad, Oslo.

Pétursdóttir, Þóra.

2009. *Icelandic Viking Age Graves: Lack in Material – Lack of Interpretation?* *Archaeologia Islandica* 7. 22-40.

Ramstad, Yngvar.

1964. *Utgravningene på Trondenes. Utgravningene på Trondenes. Runepinnen fra Trondenes prestegård. Barkebrød - hungersnød?. Bygdehåndverkeren.* Universitetsforlaget, Tromsø. S. 3-4.

Reymert, Per Kyrre.

1977. *Sjakkongen fra Trondenes. Nye gløtt inn i nordnorsk oldtid og middelalder.* Universitetet i Tromsø, Tromsø. S. 36-38.

Roesdahl, Else & David M. Wilson.

1992. *From Viking to Crusader: the Scandinavians and Europe 800-1200.* Rizzoli, New York.

Rygh, Oluf.

1885. *Norske Oldsager.* Cammermeyer, Christiania.

Sandberg, Martin.

1994. *En rik mann får spel? En undersökning av spelutensiler tillförda Statens Historiska Museum mellan åren 1891 och 1983.* Uppsala.

Sande, Siri.

1992. *Antikviteten: Spill og brikker. Klassisk Forum, 2.* 7-24.

Sawyer, Birgit & P. H. Sawyer.

1993. *Medieval Scandinavia: from conversion to Reformation, circa 800-1500.* University of Minnesota Press, Minneapolis, Minn.

Selling, Dagmar.

1940. *Svenska spelbräden från vikingatid. Fornvännen.*

Sjøvold, Thorleif.

1962. *The Iron Age settlement of Arctic Norway: a study in the expansion of European Iron Age culture within the Arctic Circle.* Tromsø museum, Tromsø.

Sjøvold, Thorleif.

Kapittel 8

1974. *The iron age settlement of Arctic Norway: a study in the expansion of European ironage culture within the Arctic Circle 2 : late iron age (merovingian and viking periods)*. Tromsø.

Slomann, Wencke.

1959. *Sætrangfunnet: hjemlig tradisjon og fremmede innslag*. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.

Solberg, Bergljot.

2003. *Jernalderen i Norge: ca. 500 f.Kr.-1030 e.Kr.* Cappelen akademisk forl., Oslo.

Solberg, Bergljot.

2006. *Gjensyn med båtgraver* [Online]. <http://jenny-rita.org/index.html>. [Accessed 14.05 2012].

Solberg, Bergljot.

2007. Pastimes or serious business? Norwegian graves with gaming objects c. 200-1000 AD. I: Hårdh, B., Jennbert, K. & Olausson, D. S. (red.) *On the road: studies in honour of Lars Larsson*. Rudolf Habelt, Bonn. 318 s.

Spangen, Marte.

2010. Guder-makter-mennesker-ting: om deponering av sølv som offer. *Viking*. Selskapet, Oslo. S. 61-80.

Sperr, Alexandra.

2005. Gaming Artefacts of the Viking Homelands and Northwest Expansion. A Study of Tafl Games. .

Steinsland, Gro.

2005. *Norrøn religion: myter, riter, samfunn*. Pax, Oslo.

Steinsland, Gro & Preben Meulengracht Sørensen.

1999. *Voluspå*. Pax, Oslo.

Stenvik, Lars.

1976. Rapport fra utgravningen av to gravhauger på Lekanger, Gildeskål kommune, Nordland. Topografisk arkiv, Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Steuer, Heiko.

1989. Archaeology and History: Proposals on the Social Structure of the Merovingian Kingdom. *The Birth of Europe: archaeology and social development in the first millennium A.D.* "L'Erma" di Bretschneider, Rome. 191 s.

Svendsen, Reinert.

1981. *Historiske etterretninger om Værøy og Røst*. Lofotboka, Værøy.

Sørgård, Inge.

2005. *Trondenes kirke i skjæringspunktet mellom øst og vest: var Trondenes kirke befestet i middelalderen*. Universitetet i Tromsø.

Kapittel 8

Whittaker, Helène.

2006. Game-Boards and Gaming-Pieces in the northern european iron age. *Nordlit*, 20. 103-112.

Wichmann, Hans & Siegfried Wichmann.

1960. *Schach: Ursprung und Wandlung der Spielfigur in zwölf Jahrhunderten*. München.

Wilkinson, K. Charles.

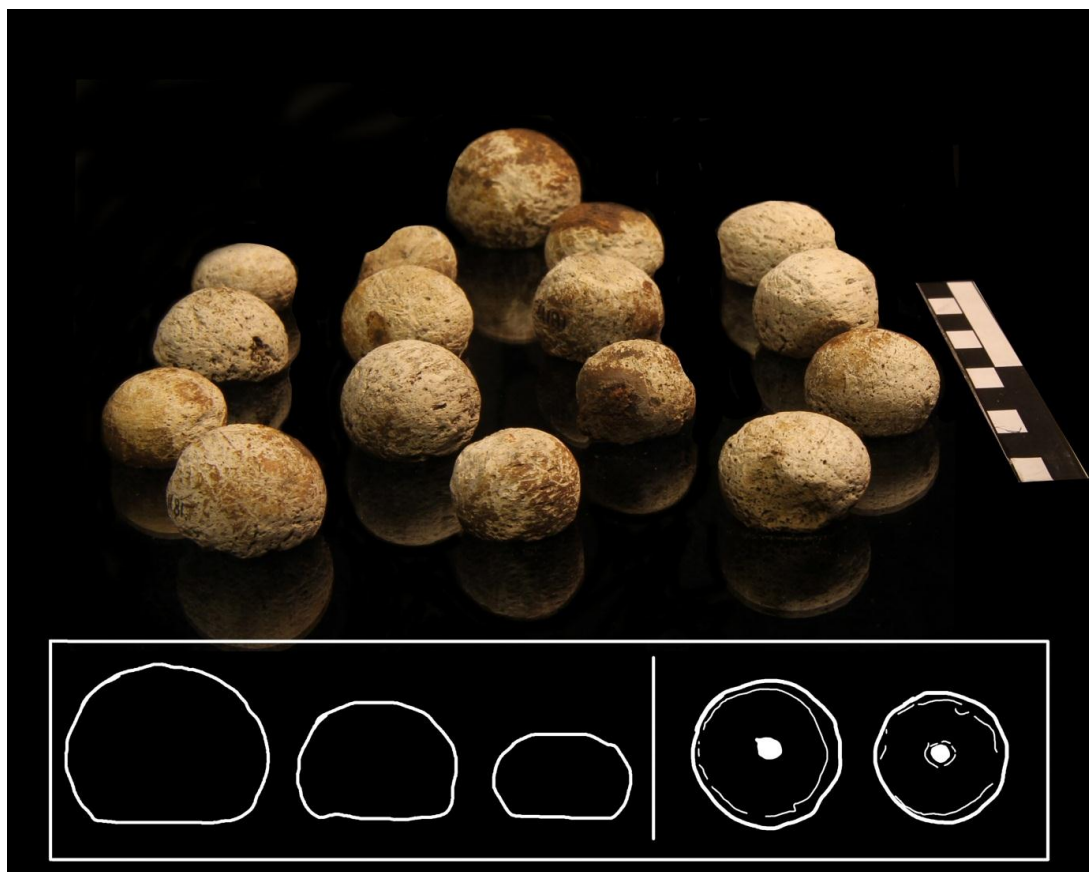
1943. Chessmen and chess. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 1:9. 271-279.

Williams, Howard.

2004. Death Warmed up: The Agency of Bodies and Bones in Early Anglo-Saxon Cremation Rites. *Journal of Social Archaeology*, 4. 263-291.

Funnkatalog

Spillsaker fra jernalderen:

Funn: Ts. 1181

Funnsted: Lund (Lundøya), Steigen kommune, Nordland.

Kontekst: Grav.

Type: B.

Datering: Vikingtid.

Diameter: 2,2 cm (gjennomsnitt)

Høyde: 1,6 cm (gjennomsnitt)

Råstoff: Gevir.

Foto: Joakim Skomsvoll. Gjenstandene tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 1213

Funnsted: Engeløya, Steigen kommune, Nordland.

Kontekst: Grav.

Type: A.

Datering: Vikingtid (ca. 900-1000 e.Kr)

Diameter: 2,3 cm (mål tatt av best bevart brikke).

Høyde: 1,8 cm (mål tatt av best bevart brikke).

Råstoff: Tann.

Foto: Raymon Skjørten Hansen og Joakim Skomsvoll (bildered.). Gjenstandene tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 2682

Funnsted: Finnøy, Hamarøy kommune, Nordland.

Kontekst: Grav.

Type: B.

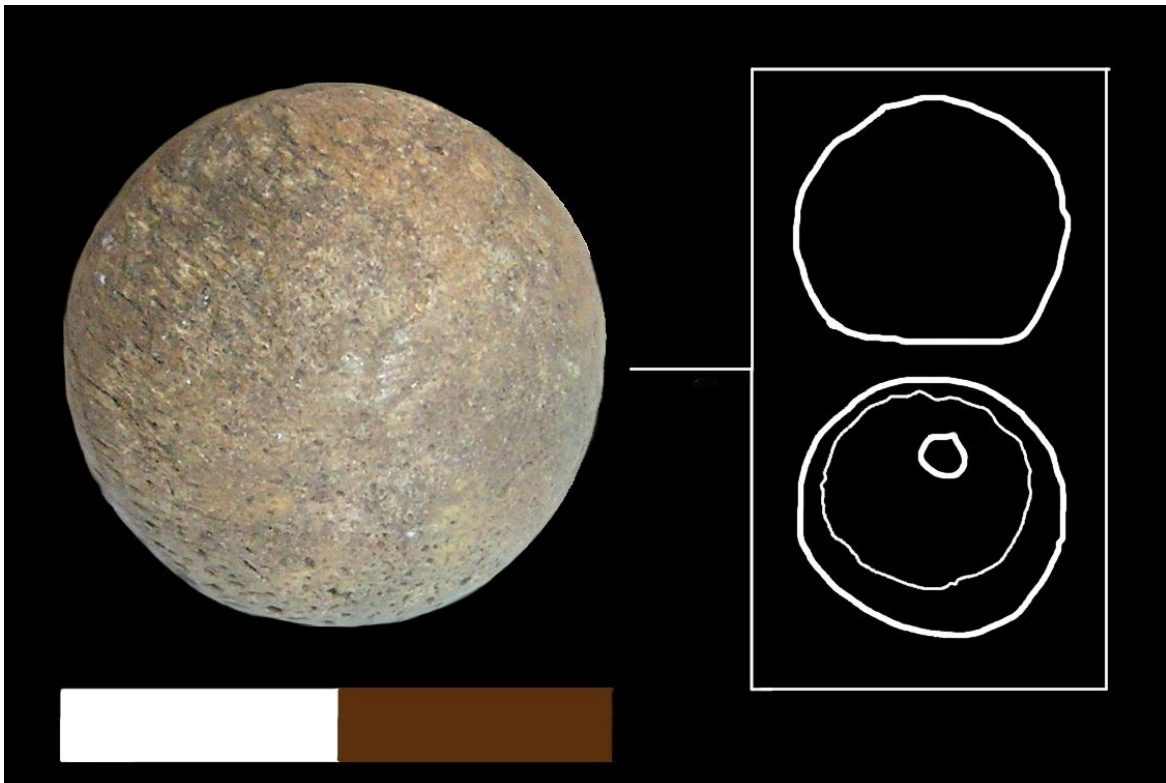
Datering: Tidlig vikingtid (800-850 e.Kr.)

Diameter: 2,3 cm (gjennomsnitt)

Høyde: 1,8 cm (gjennomsnitt)

Råstoff: Gevir.

Foto: Joakim Skomsvoll. Gjenstandene tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 2974

Funnsted: Stokmarknes, Hadsel kommune, Nordland.

Kontekst: Grav.

Type: B.

Datering: Tidlig vikingtid (ca. 800 e.Kr.)

Diameter: 2,6 cm.

Høyde: 1,9 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Raymon Skjørten Hansen og Joakim Skomsvoll (bildered.). Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

C3890, Fotograf: Mårten Teigen, KHM 2011

Funn: C. 3890

Funnsted: Brønnøy kommune, Nordland.

Kontekst: Grav.

Type: Sætrangtypen.

Datering: Romertid/folkevandringstid (300-400 e.Kr.)

Diameter: 1,27 cm.

Høyde: Ukjent.

Råstoff: Glass.

Foto: Mårten Teigen. Gjenstandene tilhører KHM, Oslo.

Funn: Ts. 5044c

Funnsted: Hov, Hadsel kommune, Nordland.

Kontekst: Løsfunn.

Type: B.

Datering: Vikingtid (relativ)

Diameter: ca. 2,2 cm.

Høyde: 1,6-1,8 cm.

Råstoff: Kleberstein.

Foto: Raymon Skjørten Hansen og Joakim Skomsvoll (bildered.). Gjenstandene tilhører Tromsø Museum.

Funn: B. 5161p

Funnsted: Nes, Hamarøy kommune, Nordland.

Kontekst: Grav.

Type: B.

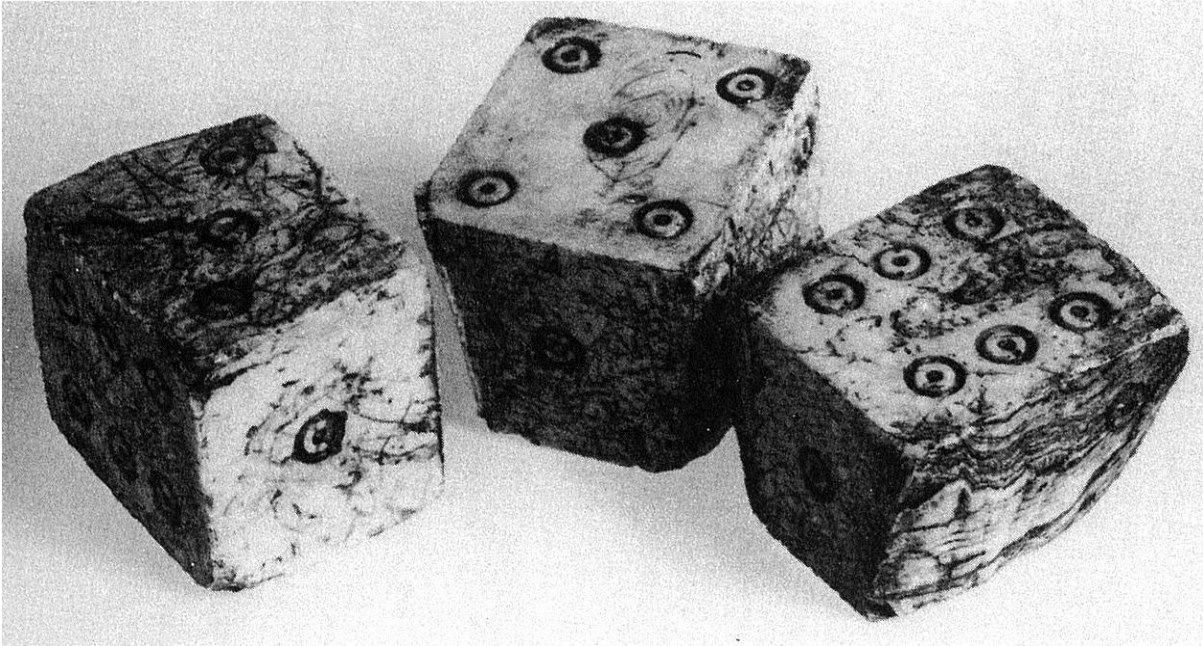
Datering: Sen vikingtid (ca. 900-950 e.Kr.)

Diameter: 2,2-2,8 cm.

Høyde: 1,8-2,5 cm.

Råstoff: Gevir.

Fotografering og bilderedigering: Joakim Skomsvoll.

Funn: B. 5161q

Funnsted: Nes, Hamarøy kommune, Nordland.

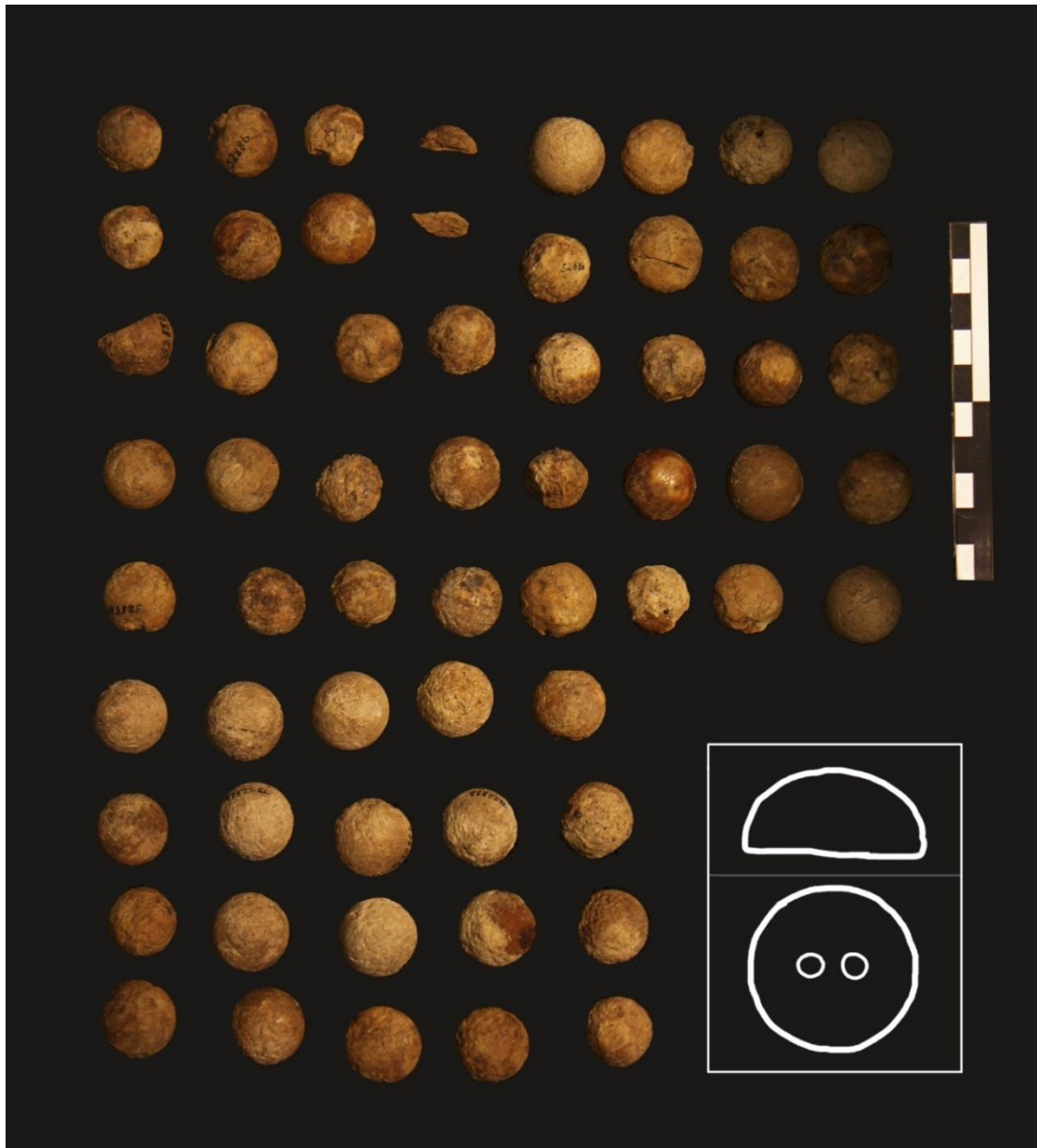
Kontekst: Grav.

Type: R. 475.

Datering: Sen vikingtid (ca. 900-950 e.Kr.)

Størrelse: ca. 29 cm³.

Råstoff: Tann.

Funn: Ts. 5288b

Funnsted: Hagbardholmen, Steigen kommune, Nordland.

Kontekst: Grav.

Type: R. 177.

Datering: Folkevandringstid (400-560/570 e.Kr.)

Diameter: 2,2 cm (gjennomsnitt)

Høyde: 1,1 cm (gjennomsnitt)

Råstoff: Gevir/tann.

Foto: Joakim Skomsvoll. Gjenstandene tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 7382h

Funnsted: Helgøy, Karlsøy kommune, Troms.

Gårdsnummer:33.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: B.

Datering: Middelalder/nyere tid.

Diameter: 2,3 cm.

Høyde: 1,6 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Tromsø Museum, Joakim Skomsvoll (bildered.). Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 10771bc

Funnsted: Lekanger, Gildeskål kommune, Nordland.

Gårdsnummer: 71.

Kontekst: Grav.

Type: A.

Datering: Yngre jernalder.

Diameter: 2,8 cm.

Høyde: 1,9 cm.

Råstoff: Gevir/tann.

Foto: Tromsø Museum og Joakim Skomsvoll (bildered.). Gjenstandene tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Spillsaker fra middelalder/nyere tid

Funn: Ts. 592

Funnsted: Ukjent gårdshaug, Harstad kommune.

Kontekst: Gårdshaug (løsfunn).

Type: F.

Datering: Middelalder (usikker).

Diameter: 5 cm.

Høyde: 1,7 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Joakim Skomsvoll. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 859

Funnsted: Holmen (Holmenvær?), Torsken kommune, Troms.

Kontekst: Løsfunn.

Type: G.

Datering: Usikker.

Størrelse: Venstre terning: ca. 1,1 cm³. Høyre terning: ca. 1 cm³.

Råstoff: Gevir.

Foto: Tromsø Museum. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 3385g

Funnsted: Nordmela, Andøy kommune, Nordland.

Gårdsnummer: 34.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: G.

Datering: Middelalder/nyere tid.

Størrelse: ca. 1 cm³.

Råstoff: Tann.

Foto: Joakim Skomsvoll. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 4668

Funnsted: Ystnes (Ysteneset)

Kontekst: Løsfunn (gårdshaug)

Type: E.

Datering: Middelalder (relativ)

Diameter: 1,9 cm.

Høyde: 3, 6 cm.

Råstoff: Tann.

Foto: Joakim Skomsvoll. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Litteraturliste

Funn: Ts. 6012vp

Funnsted: Helgøy, Karlsøy kommune, Troms.

Gårdsnummer: 33.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: F.

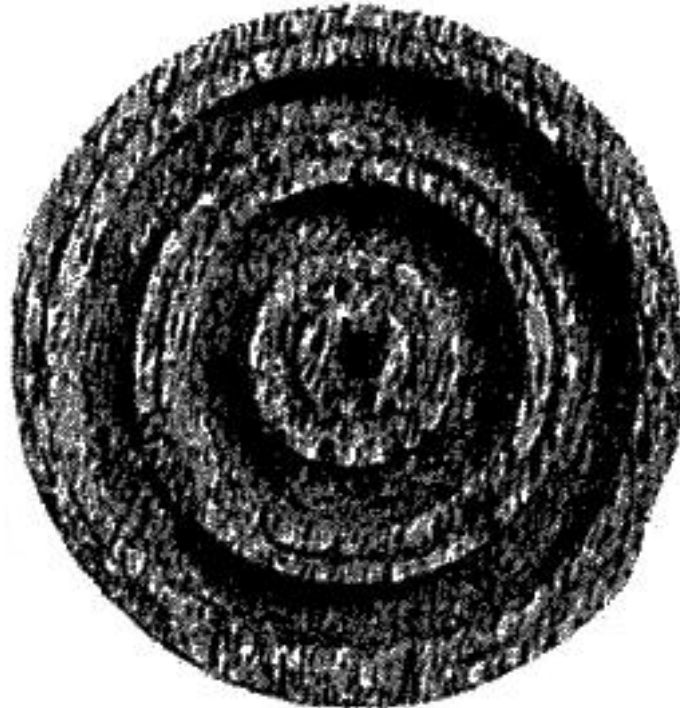
Datering: Middelalder/nyere tid.

Diameter: 3,8 cm.

Høyde: 2,8 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Joakim Skomsvoll. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ukjent tilvekstnummer

Funnsted: Helgøy, Karlsøy kommune, Troms.

Gårdsnummer:33.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: F.

Datering: Middelalder/nyere tid.

Diameter: Ukjent.

Høyde: Ukjent.

Råstoff: Gevir (?)

Foto: Karlsøy og Helgøy bygdebok (?).

Funn: Ts. 6099am

Funnsted: Grunnfarnes, Torsken kommune, Troms.

Gårdsnummer: 29.

Kontekst: Gårdshaug (løsfunn).

Type: F.

Datering: Middelalder/nyere tid.

Diameter: ca. 4 cm.

Høyde: ca. 1 cm.

Råstoff: Gevir

Foto: Tromsø Museum. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 6100ci

Funnsted: Grunnfarnes, Torsken kommune, Troms.

Gårdsnummer: 29.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: G.

Datering: 1200-1300 e.Kr.

Størrelse: ca. 1 cm³.

Råstoff: Gevir.

Foto: Tromsø Museum og Joakim Skomsvoll (bildered.). Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 6314be

Funnsted: Trondenes, Harstad kommune, Nordland.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdsgrunn.

Type: F.

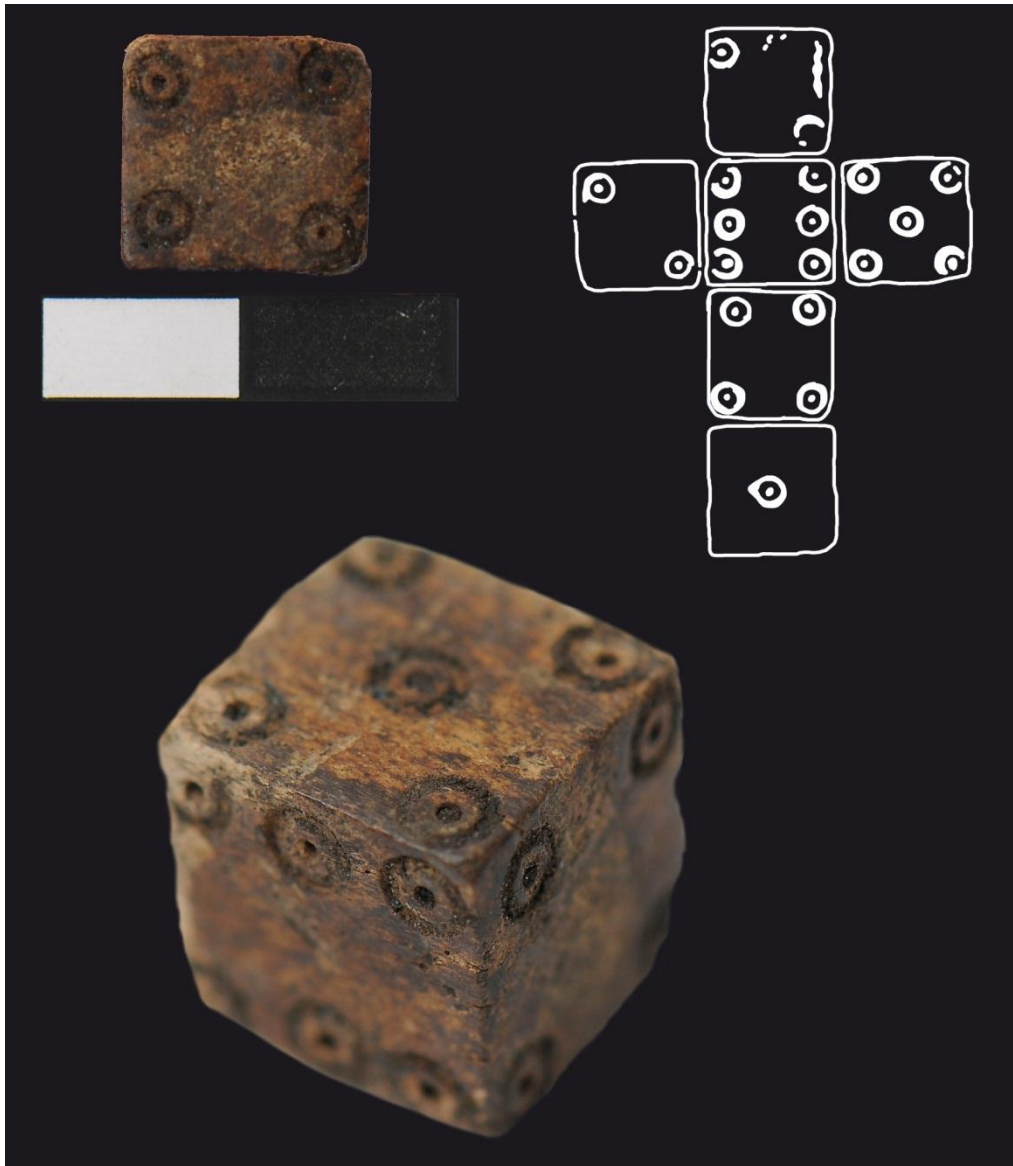
Datering: ca. 1200 e.Kr.

Diameter: 4,8 cm.

Høyde: 0,9 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Geir Gabrielsen (Sør-Troms Museum) og Joakim Skomsvoll (bildered.).

Funn: Ts. 6315k

Funnsted: Trondenes (gnr: 64), Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdsgrunn/haug.

Type: G.

Datering: ca. 1200 e.Kr.

Størrelse: 1,7 cm³.

Råstoff: Gevir.

Foto: Geir Gabrielsen (Sør-Troms Museum) og Joakim Skomsvoll (bildered.)

Funn: Ts. 6318a

Funnsted: Trondenes, Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdsgrunn/haug.

Type: F.

Datering: ca. 1200 e.Kr.

Diameter: 4,4 cm.

Høyde: 0,7 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Geir Gabrielsen (Sør-Troms Museum) og Joakim Skomsvoll (bildered.)

Funn: Ts. 6318ag

Funnsted: Trondenes, Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdshaug/grunn.

Type: C.

Datering: 1500-1600 e.Kr.

Diameter: 1,5 cm.

Høyde: 2 cm.

Råstoff: Tann.

Foto: Geir Gabrielsen (Sør-Troms Museum) og Joakim Skomsvoll (bildered.)

Litteraturliste

Funn: Ts. 6318dr

Funnsted: Trondenes, Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdshaug/grunn.

Type: E.

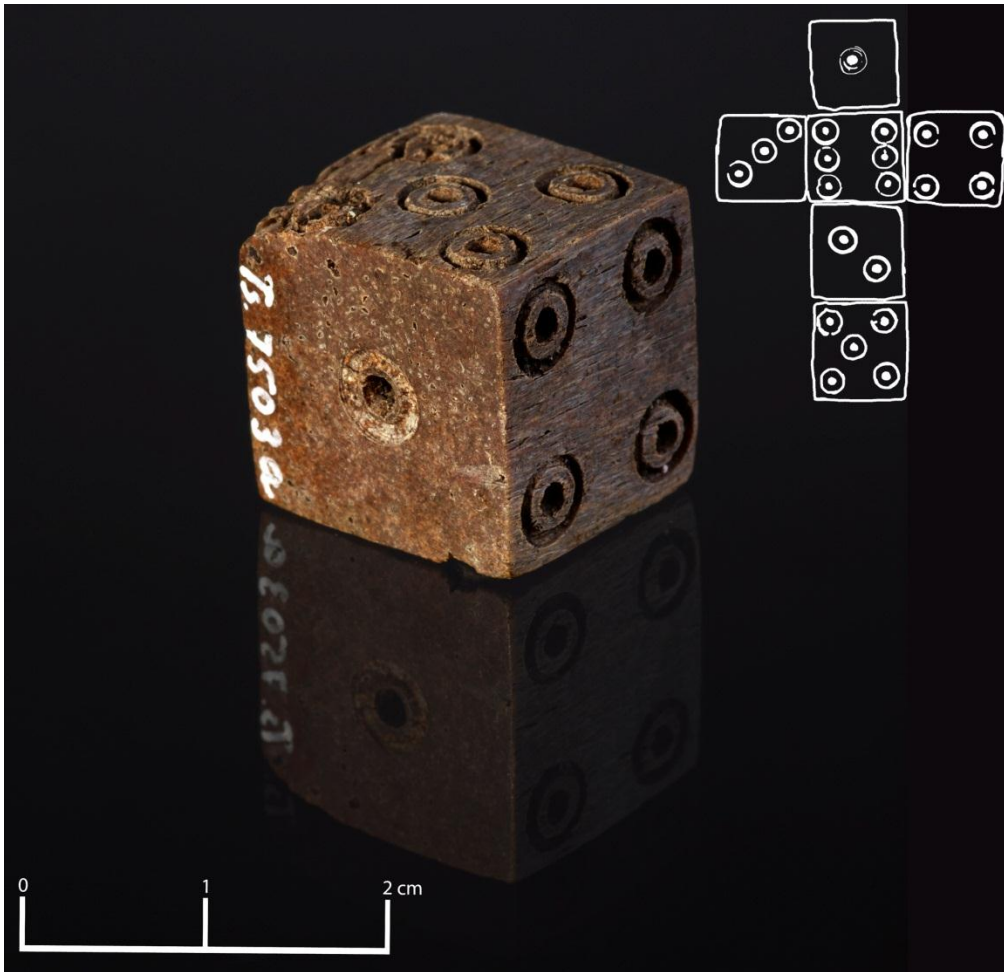
Datering: ca. 1200 e.Kr.

Diameter: 2,2 cm.

Høyde: 4,4 cm.

Råstoff: Tre.

Foto: Geir Gabrielsen (Sør-Troms Museum) og Joakim Skomsvoll (bildered.)

Funn: Ts. 7503a

Funnsted: Myre, Øksnes kommune, Nordland.

Gårdsnummer: 65.

Kontekst: Gårdshaug.

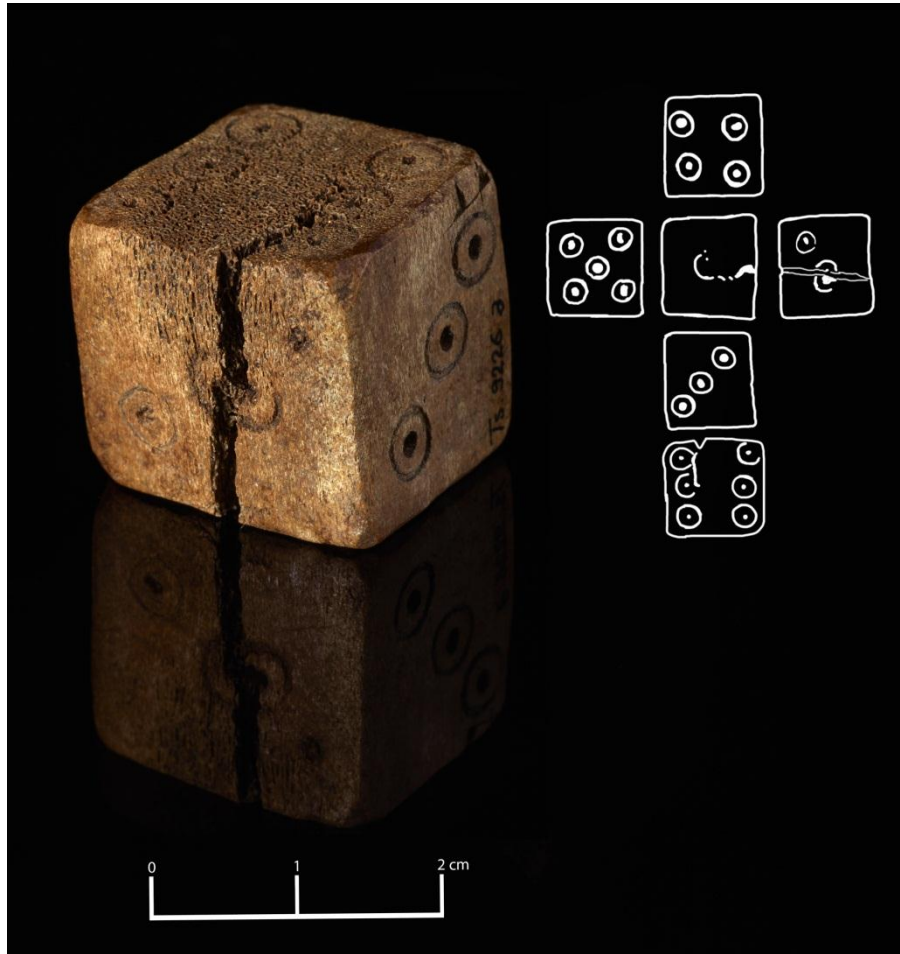
Type: G.

Datering: Middelalder/nyere tid.

Størrelse: ca. 8 cm³.

Råstoff: Gevir.

Foto: Tromsø Museum og Joakim Skomsvoll (bildered.). Gjenstandene tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 9226a

Funnsted: Stave, Andøy kommune, Nordland.

Gårdsnummer: 36.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: G.

Datering: 1300-1400 e.Kr.

Størrelse: ca. 8 cm³:

Råstoff: Gevir.

Foto: Tromsø Museum og Joakim Skomsvoll (bildered.). Gjenstandene tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 9748k

Funnsted: Husøy, Træna kommune, Nordland.

Gårdsnummer: 1.

Kontekst: Skipsvrak.

Type: G.

Datering: 1200-1300-tallet.

Størrelse: ca. 5 cm³.

Råstoff: Tann.

Foto: Tromsø Museum og Joakim Skomsvoll (bildered.). Gjenstandene tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 11022ab

Funnsted: Trondenes, Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: F.

Datering: ca. 1200 e.Kr.

Diameter: 4,2 cm.

Høyde: 0,7 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Geir Gabrielsen (Sør-Troms Museum) og Joakim Skomsvoll (bildered.)

Funn: Ts. 11022ac

Funnsted: Trondenes, Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdshaug

Type: F.

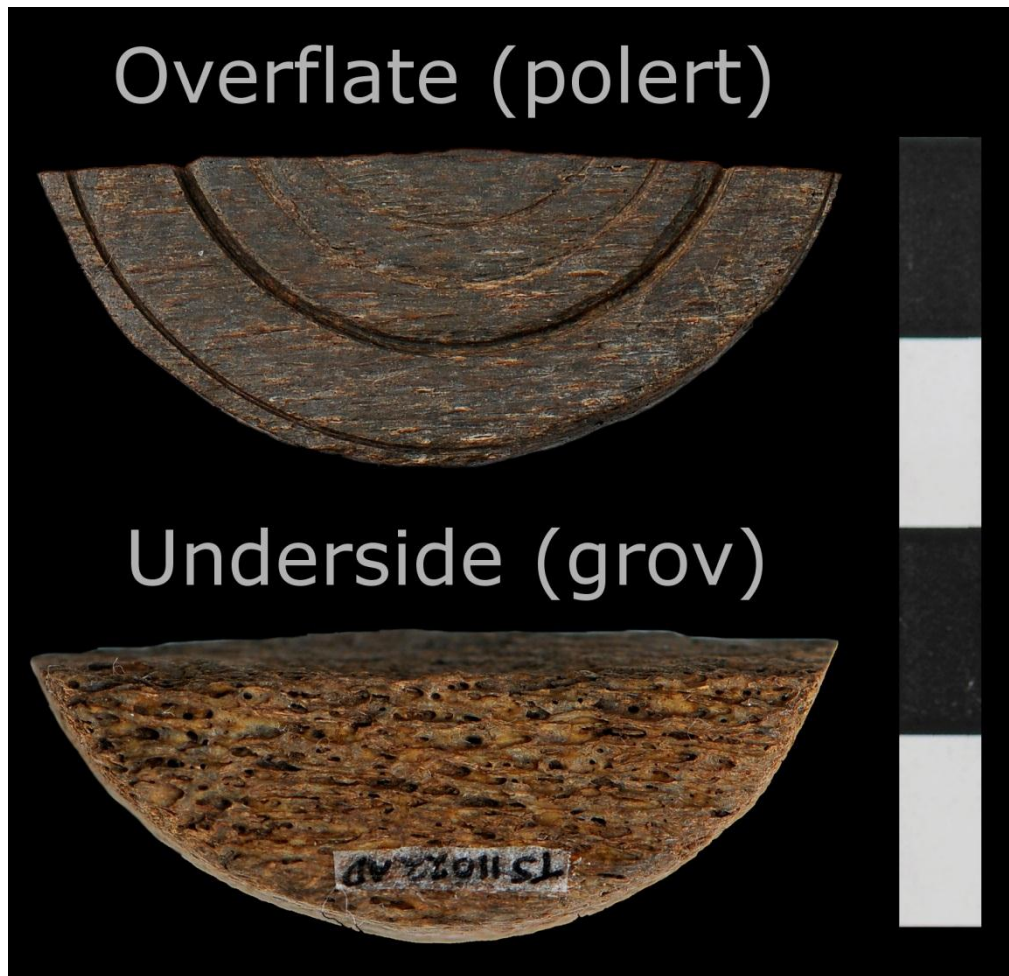
Datering: ca. 1200 e.Kr.

Diameter: 4,2 cm.

Høyde: 1 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Geir Gabrielsen (Sør-Troms Museum) og Joakim Skomsvoll (bildered.)

Funn: Ts. 11022ad

Funnsted: Trondenes, Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: F.

Datering: ca. 1200 e.Kr.

Diameter: 4 cm.

Høyde: 1,1 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Geir Gabrielsen (Sør-Troms Museum) og Joakim Skomsvoll (bildered.)

Funn: Ts. 11022ae

Funnsted: Trondenes, Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: F.

Datering: Middelalder.

Diameter: 3,3 cm.

Høyde: 0,9 cm.

Råstoff: Tre.

Foto: Geir Gabrielsen (Sør-Troms Museum) og Joakim Skomsvoll (bildered.)

Funn: Ts. 11022af

Funnsted: Trondenes, Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: F.

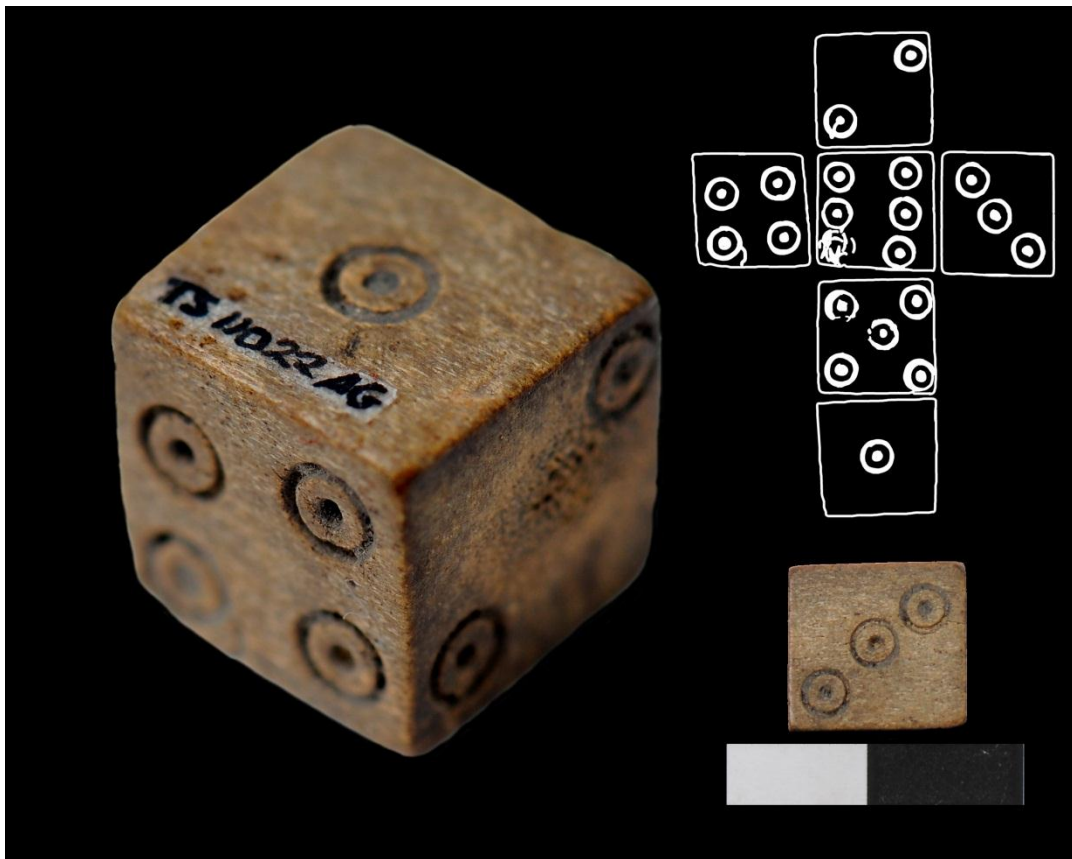
Datering: Middelalder.

Diameter: 3,8 cm.

Høyde: 0,6 cm.

Råstoff: Tre.

Foto: Geir Gabrielsen (Sør-Troms Museum) og Joakim Skomsvoll (bildered.)

Funn: Ts. 11022ag

Funnsted: Trondenes, Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: G.

Datering: Middelalder.

Størrelse: 1,7 cm³.

Råstoff: Gevir.

Foto: Geir Gabrielsen (Sør-Troms Museum) og Joakim Skomsvoll (bildered.)

Funn: Ts. 11022ah

Funnsted: Trondenes, Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: G.

Datering: Middelalder.

Størrelse: 0,4 cm³.

Råstoff: Usikker (tann?).

Foto: Geir Gabrielsen (Sør-Troms Museum) og Joakim Skomsvoll (bilered.)

Funn: Ts. 11022z

Funnsted: Trondenes, Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: F.

Datering: Middelalder.

Diameter: 3,9 cm.

Høyde: 0,7 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Joakim Skomsvoll. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 11105

Funnsted: Hasvik, Sørvær kommune, Finnmark.

Gårdsnummer: Ukjent.

Kontekst: Gårdshaug (løsfunn)

Type: E.

Datering: Middelalder.

Diameter: 1,5 cm.

Høyde: 2,9 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Tromsø Museum. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 11382.200

Funnsted: Kongshavn, Berlevåg kommune, Finnmark.

Kontekst: Boplassfunn (mangeromstuft).

Type: C.

Datering: Middelalder

Diameter: 1,2 cm.

Høyde: 2,2 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Tromsø Museum. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 11382.334

Funnsted: Kongshavn, Berlevåg kommune, Finnmark.

Kontekst: Boplassfunn (mangeromstuft).

Type: D.

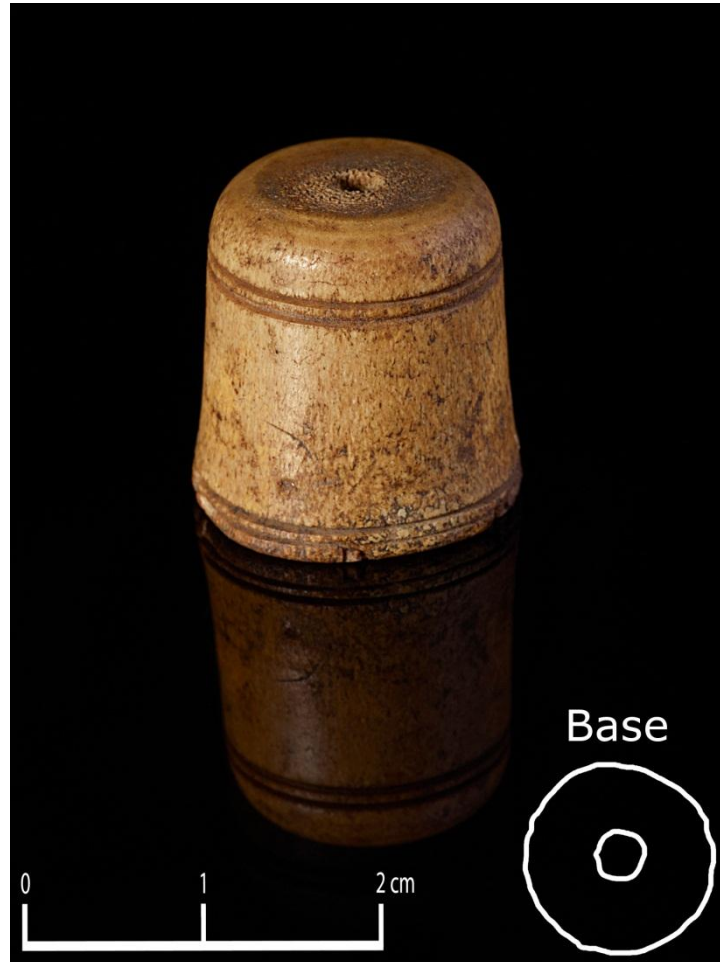
Datering: Middelalder.

Diameter: 1,6 cm.

Høyde: 3,4 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Tromsø Museum. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 11382.335

Funnsted: Kongshavn, Berlevåg kommune, Finnmark.

Kontekst: Boplassfunn (mangeromstuft).

Type: D.

Datering: Middelalder.

Diameter: 1,6 cm.

Høyde: 1,7 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Tromsø Museum. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 11382.336

Funnsted: Kongshavn, Berlevåg kommune, Finnmark.

Kontekst: Boplassfunn (mangeromstuft).

Type: D.

Datering: Middelalder.

Diameter: 1,6-1,7 cm.

Høyde: 1,8 cm.

Råstoff: Tann.

Foto: Tromsø Museum. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 11382.337

Funnsted: Kongshavn, Berlevåg kommune, Finnmark.

Kontekst: Boplassfunn (mangeromstuft).

Type: C.

Datering: Middelalder.

Diameter: 1,4 cm.

Høyde: 2,1 cm.

Råstoff: Gevir.

Foto: Tromsø Museum. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 12014.55

Funnsted: Sifjord, Torsken kommune, Troms.

Gårdsnummer: 34.

Kontekst: Gårdshaug (årestue).

Type: C.

Datering: 1120-1190 e.Kr.

Diameter: 1,4 cm.

Høyde: 2,1 cm.

Råstoff: Tre.

Foto: Linnea Syversætre Johannessen.

Usikre funn

Funn: Ts. 4264

Funnsted: Melvik, Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 43.

Kontekst: Trolig gårdshaug (se ID:38760).

Type: Usikker.

Datering: Nyere tid/middelalder/nyere tid.

Diameter: 2,3 x 2,2 cm.

Høyde: 0,8 cm.

Råstoff: Tann

Foto: Joakim Skomsvoll. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 6099au

Funnsted: Grunnfarnes, Torsken kommune, Troms.

Gårdsnummer: 29.

Kontekst: Gårdshaug

Type: Usikker.

Datering: Middelalder/nyere tid

Diameter: 5,95 cm.

Høyde: 1,26 cm.

Fotografering og bilderedigering: Raymon Skjørten Hansen / Joakim Skomsvoll. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 9280a

Funnsted: Grytting, Sortland kommune, Nordland.

Gårdsnummer: 37.

Kontekst: Gårdshaug

Type: Usikker.

Datering: Middelalder

Diameter: 3,3 cm.

Høyde: 0,8 cm.

Råstoff:

Fotografering og bilderedigering: Tromsø Museum: Tromsø Museum. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 9788ai

Funnsted: Sørvær, Hasvik kommune, Finnmark.

Gårdsnummer: 1.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: Usikker.

Datering: Middelalder.

Diameter: 3,0 cm.

Høyde: 0,9 cm.

Råstoff: Gevir.

Fotografering og bilderedigering: Tromsø Museum. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 11022aa

Funnsted: Trondenes, Harstad kommune, Troms.

Gårdsnummer: 64.

Kontekst: Gårdshaug/grunn.

Type: Usikker.

Datering: Middelalder.

Diameter: 2,8 cm.

Høyde: 0,7 cm.

Råstoff: Gevir (?).

Fotografering og bilderedigering: Geir Gabrielsen (Sør-Troms Museum) / Joakim Skomsvoll.

Funn: Ts. 11520

Funnsted: Åknes, Andøya kommune, Nordland.

Gårdsnummer:6.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: Usikker.

Datering: Middelalder/nyere tid.

Diameter: 5,3 cm.

Høyde:

Råstoff: Gevir.

Fotografering og bilderedigering: Tromsø Museum. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 4952a

Funnsted: Vardø, Finnmark

Kontekst: «Tomtefund»

Type: G.

Datering: Usikker («tomtefund fra nyere tid»)

Størrelse: 0,36 cm³

Råstoff: Tann.

Foto: Joakim Skomsvoll. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Mulige emner

Funn: Ts. 7382x

Funnsted: Helgøy, Karlsøy kommune, Troms.

Gårdsnummer: 33.

Kontekst: Gårdshaug.

Type: Emne.

Datering: Middelalder/nyere tid.

Diameter: 4,4 cm.

Høyde: 0,9-1,0 cm.

Råstoff: Usikkert. Muligens hvalbein.

Fotografering og bilderedigering: Joakim Skomsvoll. Gjenstanden tilhører Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

Funn: Ts. 5701ad

Funnsted: Steigen Øvre, Steigen kommune, Nordland.

Kontekst: Gårdshaug.

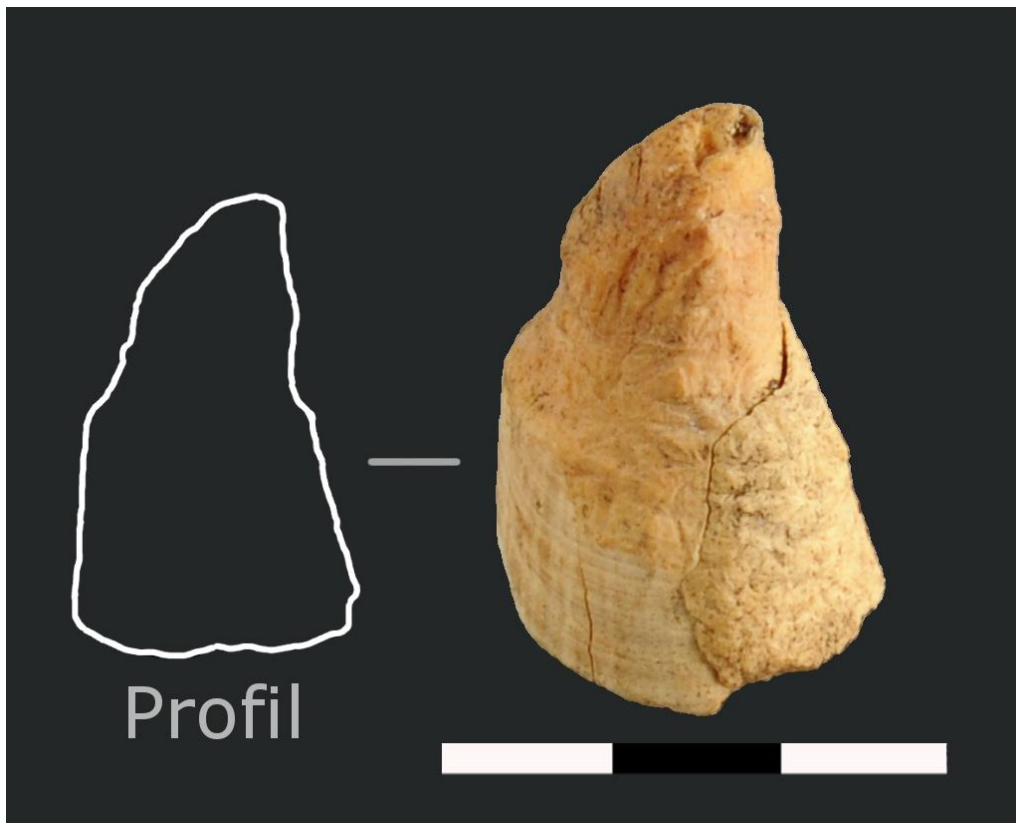
Type: Emne (?).

Datering: Vikingtid/Middelalder.

Størrelse: 6,6 cm.³

Råstoff: Gevir.

Fotografering og bilderedigering: Tromsø Museum / Joakim Skomsvoll

Funn: Ts. 7551b

Funnsted: Tussøy, Tromsø kommune, Troms.

Gårdsnummer: 188.

Kontekst: Løsfunn.

Type: Emne (?).

Datering: Jernalder/middelalder.

Diameter: ca. 2,7 cm.

Høyde: ca. 3,6 cm.

Råstoff: Hvaltann (sanns. spekkhogger)

Fotografering og bilderedigering: Tromsø Museum / Joakim Skomsvoll